

თ ა მ ა რ მ ე ფ ე

სიუხვით ზღვებრი,

სიმაღლით ცებრი.

შავთელი

გ ა მ ო ც ე მ ა

ტფილისის ქართველ ქალთა საზოგადოებისა

ტ ფ ი ლ ი ს ი

მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა ვ. ა. რუხაძისა, გაბაევის შესახ. №1.

1917

თ ა მ ა რ მ ე ფ ე

შესავალი

წინასიტყვაობა

I. თამარის დაბადებითგან დავით სოსლანის მოწვევამდე 1 გვ.

1. დაბადება და აღზრდა.

2. დაგვირგვინება.

3. სახელმწიფო გამგეობა.

ა) საეკლესიო კრება.

ბ) ხელისუფალთა გამწესება.

გ) ისნის კარავი.

4. თამარის პირველი ქმარი და მისი მომხრეები.

II. თამარ მეფის ოჯახი.

17 „

1. დავით სოსლანი.
2. თამარის შვილები.
3. შინაური ცხოვრება.
4. სამეფო სასახლეები.

III. თამარის ლაშქრობანი.

30 „

1. ა) თამარის მშვიდობის მოყვარეობა.
 - ბ) მუქარა მტრების მხრივ.
 - გ) ლაშქრის რაოდენობა.
 - დ) საომრო იარაღები.
 - ე) ციხეები და სიმაგრეები.
 - ვ) სამხედრო გზები.
 - ზ) ლაშქრის შესაკრებელი.
2. საქართველოს მეზობლები.
 - ა) საქართველოს საზღვრები.
 - ბ) ბარდავ-არანი.
 - გ) შარვანი.
 - დ) ხაზარეთ-ყიფჩაღეთი.
 - ე) ოსეთი.
 - ვ) პონტო.
 - ზ) თურქები.
 - ც) სელჩუკიანთ სასულთნოები და საათაბაგოები.

იკონია (რუმი),
ალეპო (ქალები),
ბაღდადის სახალიფო,
ყარამანია,
გორიდები,
ხოვარეზმი.

თ) მოლიდები-ასასინები (ქაჯთა სამეფო).

3. თამარ მეფის ომები.

ლაშქრობანი 1186–1188 წ.

ლაშქრობანი 1192–1196 წ.

ლაშქრობანი 1195–6 წ.

დვინის დაპყრობა 1202–3 წ.

ტრაპიზონის აღება და პონტოს იმპერიის დაარ-
სება 1204 წ.

ქელათის დაპყრობა 1204–5 წ.

ბოლოსტიკეს ომი 1205 წ.

კარის (ყარსის) დაპყრობა 1207 წ.

არჯიშის აღებ) 1208–9 წ.

არდებილის დარბევა 1210 წ.

შესევა სპარსეთს 1210–4 წ.

შოთა რუსთაველის მონაწილ. თამარის ომებში.

დაპყრობილ ადგილების გამგეობა!

ფხოელთა და დიდოთ საქმეების მოწესრიგება.

ისნის კარავი და „მაგნა ხარტა ლიბერტატუმ“-ი.

განათლება.

ხელოვნება.

ხუროთმოძღვრება.

სამკაული.

მუსიკა.

სამართალი.

ქურდობა. ავაზაკობის ამოგდება.

ვაჭრობა.

სატახტო ქალაქი.

კალენდარი.

ფული.

მეურნეობა.

ქალის კულტი.

პირად-ღირსება.

ქველმოქმედება.

მეფე ღვთისა მიერი.

ქართველთა ზათქი და ზაჰმი აღმოსავლეთში.

თამარის მეხოტბე ერი.

თამარის მადიდებელი მგოსნები.

მშობლურ ცის სიტკბოება.

ეპოქის სამარადისო ცხოველობა.

I. ზეპირგადმოცემანი (ტექსტები)	101 გვ.
1. თამარის დედის სიზმარი და კასპიის ზღვის დაპყრობა.	
2. დაილუპოს თუ ცუდი განზრახვა უდევს გულში.	
3. ერის სულით ჩაესახაო თამარს ნაყოფი.	
4. დატირება ოქროს კუბოში მდებარე თამარისა.	
II. თამარ მეფის ანდერძი	108 გვ.
III. თამარ მეფე სახალხო პოეზიაში	110 „
IV. თამარ მეფე მგოსნების დახასიათებით	113 „

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

სწორედ 14 წლის წინად ვწერდი ("მომბე I902-3 წლ.):

„სულ ცხრა წელიწადი წინ გვიდევს 700 წლის შესრულებამდე თამარ მეფის სიკვდილის დღიდან. დროა ახლავე იმ დიად დღისთვის შევემზადნეთ: ქართულ, ბერძნულ, სომხურ, მაჰმადიანურ და სხ. წყაროებიდან შევადგინოთ თამარის ბრწყინვალე მეფობის შესაფერი წიგნი და გამოვცეთ სურათებითა და პალეოგრაფიულ ნიმუშებით. მრავალი ჩინებული შენაძენი დაიკარგა, მრავალი დაიპარეს, მრავალი შემუსრეს, მრავალს ამტვრევენ, ანგრევენ და ამ ნანგრევებში იმარხება მდიდარი წარსული. მაშ საქმეს შევუდგეთ!"

ესეთი ჩვენი მოწოდება დარჩა ხმად მლაღადებელისა უდაბნოსა შინა. მოვიდა თვით საიუბელეო 700 წელიწადიც. კვლავ

დავბეჭდეთ („სახ. გაზეთში" №305) წერილი „700 წლის ქალი" და მოვაგონებდით საზოგადოებას, რომ თამარის აქეთ 700 წელიწადი სრულდებაო 18 იანვარს 1913 წელს. ჩვენს მოწოდებას უცხოეთიდან მოსცეს ხმა ნ. ყიფიანმა და თ. სახოკიამ. უკანასკნელი თავის წერილში „თამარ მეფის 700 წლის იუბილე" უსაყვედურებდა საზოგადოებას, რომ უყურადღებოდ ეპყრობა აღძრულ კითხვას და არ ზრუნავსო ღირსეულად აღნიშნოს თამარის დღესასწაული და ესეც მაშინ, „როდესაც გარშემო ყველანი იმას-ლა ცდილობენ, რომ დაგვავიწყონ ჩვენი წარსული, მოსპონ მისი ხსენება". ხმა ამოიღეს სხვებმაც, მაგრამ საქმე ვერ მოგვარდა.

დღეს ეს საქმე იტვირთეს ჩვენმა ბანოვანებმა, მართალია, მცირე გეგმით, მაგრამ გულის სიწრფელით. კვლავ, რაღა თქმა უნდა, ზეიმი უფრო შესაბამი იქნება იმისი, რომელიც 700 წლის განმავლობაში უნათებს მთელს საქართველოს, ვით რაიმე მთიები, ვით სხივოსანი კანდელი.

თამარ მეფის შესახებ ცნობები მოიპოვება ქართლის-ცხოვრებაში, აგრეთვე თანამედროვე მგოსნების ნაწერებში; ზოგი რამ დიდებული მეფის შესახებ შეუნახავს ზეპირგადმოცემასაც, მეტადრე სახალხო პოეზიას, სიგელ-გუჯრებს და უცხოელთა მწერლებს. ვრცელი მონოგრაფიული გამოკვლევა მის შესახებ ჯერ არ დაწერილა, თუმცა მისი ცხოვრების განხილვა უკვე შეტანილია მ. ბროსეს „საქართველოს ისტორიაში", ი. ჯავახიშვილის „ქართველ ერის ისტორიაში" და აგრეთვე ჩვენს

გამოცემაშიაც („საქართველოს ისტორია“), თ. ჟორდანიას ქრონიკებში, კარიჭაშვილის და ქვარიანის სახელმძღვანელოებში, ხოლო მოკლე დახასიათებანი თამარისა და მის მეფობისა გვხვდება აგრეთვე თხზულებებში ვახუშტისა, არჩილ მეფისა († 1712 წ.) ანტონ კათალიკოზისა და სხ. ამათი დახასიათებანი და ნაამბი ფრიად საყურადღებოა, რადგან ისტორიულ სიმართლეს ფეხდაფეხ მისდევენ, ადგილ-ადგილ კიდევ შეავსებენ მატანის მიერ მოკლედ ანუ ყრუდ გამოთქმულ ამბავს. უმეტესად საგულისხმოა ვრცელი გალექსვა თამარის ომებისა არჩილ მეფის მიერ, ვინაითგან ამას ეს ცნობები, როგორც თვითონვე იუწყება, ამოულია მის ხელში მყოფ ქართლის ცხოვრების ნუსხიდან. იგი ასწერს თამარ მეფის ყველა ომებს და აღნიშნავს – თამარის რომელსა და რომელს ლაშქრობაში მიუღია მონაწილეობა მგოსანს შოთა რუსთაველს. ანტონ კათალიკოზის მიერ თამარის დახასიათებაში იქცევს ყურადღებას შედარება ამ დედოფლისა კლეოპატრასთან, აგრეთვე სემირამიდასა და ანტონიასთან, მაგრამ ესენიო, დაასკვნის ჩვენი ავქსონი, იყვნენო „ოდენ კვამლებრ ნაცხადნი: გუშინ ჩნდენ და დღეს განქარდენ, დასცხრენ ყოფით“, ხოლო თამარის საქმენი სამარადისონიაო არათუ მარტო ჩვენში, არამედ დიდება მისი სადიდებელი შეიქმნაო შორის მრავალ ერებისა, ბრძენ ბერძნებისა, სომხებისა, სირიელებისა, სპარსთა და სხ.

თამარ მეფისა და მის ქმარ-შვილის სახე-სურათები დარჩენილა ვარძიაში, რომელიც, როგორც ვიცით, მანვე გამო-

ჰვეთა კლდეში პალატებითა და საქულბაქეებით. მისივე სახე შენახულა ბეთანიას. ქვემოთ მოგვყავს გრ. ორბელიანის შენანიშნავი ლექსი, გამოთქმული ამ ბეთანიის სახის წინ.

შენახულა მშვენიერი ლეგენდები, რომლებშიაც თამარი წმიდანად დასახულია. ქვემოთ ვურთავთ ასეთ ლეგენდასაც. ქართულ წყაროებს შეავსებენ არაბთა მწერლებიც: აბულ-ფედა, იბნ-ქალდუნი, იბნ-ალ-ათირი; აგრეთვე სომხის მწერლებიც იძლევიან თითო-ოროლა ცნობას. ზოგი რამ ცნობა გვხვდება მსოფლიო ისტორიაშიაც, მაგ. გიბზონისა, შლოსსერისა, ვებერისა და აგრეთვე პანარეტის ქრონიკაში.

მიუხედავად ყველა ამგვარ ცნობებისა და მასალებისა, უმთავრეს წყაროდ მაინც რჩება ჩვენი დიდი ძეგლი „ქართლის-ცხოვრება“, რომელში შეტანილი თამარის მატთანე დაწერილია თანამედროვისაგან.

მ. ჯანაშვილი.

1916 წ. I მაისს.

თ ა მ ა რ მ ე ფ ე

I. დაბადებიდგან დავით სოსლანის მოწვევამდე.

1. დაბადება და აღზრდა.

თამარი დაიბადა იმ წელიწადს, რომელსაც გამეფდა მისი მამა გიორგი III, ე. ი. 1156 წელს.

ეს გიორგი, შვილი დავით აღმაშენებლის ძის დიმიტრი-

სა, იყო ახოვანი, ტან-ლომი ვაშკაცი, შვენიერი, გულოვანი, მოწყალე, უხვი, სვიანი, ბრძენი, მორჭმული და სვე-დოვლათითა გამდიდრებული, კეთილად მსახური ღვთისა, შეცოდებისა უკადრი, გლახაკთა და ქვრივთა მოწყალე, ერთგულთათვის უხვი და მზობელები (ქ. ცხ. 264).

თამარის დედა იყო ბურდუხანი, ასული ოსეთის მეფის ხუდდანისა. ეს ქალი „ჰმატდა სიკეთითა ყოველთა დედათა; მისებრი სძალი ჯერეთ არა ეხილვა ქართლისა თემსა“, ამბობს მემატინე (გვ. 265), იგი იყოო შესატყვისი თვისის პირ-მზე და ტან-ლომ ქმრისა, თვითც მზეთა-მზე შვენებითა და მიმფენობითაცა, კეთილი და ტურფა. მის ქებად ისიც საკმაოაო, რომ შეიქმნაო დედად ნათელ-შემოსილის ასულისა თამარის, რომელმაც საქართველოს დიდებულ მეფეების ტახტი დაამშვენაო (გვ. 265, 275).

მშობლები თავიანთ ტკბილს შვილს სათუთად ზრდიდნენ.

23 წლისა რომ შეიქმნა თამარი, მისმა მშობელმა მიიწვია საზაფხულო სასახლეში ნაჭარმაგევს (აწინდელ კარაღეთს) დიდებულნი „შვიდთავე სამეფოთგან“, აგრეთვე დედოფალი ბურდუხან, ბრძენი და გონიერი, მოელაპარაკა ყველას და მეფედ გამოაცხადა თამარი. მატინე იუწყება (გვ. 274):

ყველას გამორჩევითა და განზრახვით და უფრო კი „განგებითა ზენის“ მშობელმა „თამარი, ნათელი და ბრწყინვალე-ბა თვალთა მათთა, გვირგვინი და მანიაკი ყოველთა მეფეთა და ხელმწიფეთა მეფე-ჰყო თანადგომითა პატრიარქთა და ყოველთა ეპისკოპოსთა, დიდებულთა, იმერთა და ამერთა,

ვაზირთა, სპასპეტთა და სპასალართა, და დასვა მარჯვენით თვისსა მეფე და დედოფალი, შემკული და შემოსილი პირად-პირადად ფესვედითა ოქროვანითა, ბისონითა და ზეზითა, და დაადგა თავსა მისსა გვირგვინი ოქროისა მის ოფაზისა, აღმკული იაკინთითა და სამარაგდოთა მიერ“. შემდეგ ამისა „მდიდარნი ერისანი ლიტანიობდეს წინაშე პირსა მისსა“, ხოლო თვით მამა-მეფემ ახლად გამეფებულ ასულს შეჰვიცა ერთგულობა და ერთსულობა, ცრემლით შეჰვედრა იგი ღმერთსა, აკურთხა კურთხევითა აბრამიანითა (იქვე 274). ეს იყო 1179 წელს.

ამის შემდეგ მეფე გიორგი წავიდა იმერეთს და თამარი თავის დედით დარჩნენ ტფილისს. ჯერ ისევ მეფედ კურთხევის ლხინსა და ზეიმში იყვნენ, რომ ბურდუხან დედოფალი ავად გახდა და გარდაიცვალა. ვაება დაეცა თამარს. ფიცხლავ შეატყობინა მამას, რომელიც მაშინ იყო გეგუთს, იმერეთში. მალე მოვიდა ისიც, დიდებით დამარხეს ბურდუხანი, და მთელი წელიწადი იგლოვეს.

დედის დამარხვის 4 წლის თავზე, 1184 წელს აღდგომის მზგეფს*), თამარს გარდაეცვალა მამაც. მაშინ თამარი და მისი მამა სცხოვრობდნენ ტფილისს, ისნის სასახლეში, ხოლო მისი გამზდელი მამიდა რუსუდანი იმყოფებოდა სამშვილდეში.

*) მზგეფსი=მგზებსი. ერთი გზობის გავლა შვიდეულისა, სიტყვიდამ გზა. სვან. ნა-გზი=მ-გზეფსი (გზ=ზგ : გაგზავნა=ინგ. გაზგავნა; მსგავსი=მგზავსი=მზგავსი), ე. ი. ერთი კვირა.

მეფის სიკვდილის მისამძიმრადა და მის მოსაყვანად სამშვილ-

დეს წავიდნენ პატრიარქი მიქელ და დიდებულნი. რუსუდანიც მოიყვანეს. შევიდა რა სამეფო პალატში მძიმე ძაძით მოსილი, გადაეხვია თამარს. შეიქმნა თავზარ დამცემი ტირილი საერთო, ვაება დიდი. გულამოჯდომით გმინავდა ყველა: პატრიარქი, ეპისკოპოსები, ვაზირი ანტონი, ამირსპასალარი ყუბასარ და სხვა მოხელეები, ვითარცა მეჭურჭლეთ-უხუცესი ვარდან, მდივანი ჩუნჩერახი ჭიაბერ, მეჯინბეთ-უხუცესი აფრიდონ, მსახურთ-უხუცესის იოანე, დიდებულნი. აზნაურნი, მონანი, მოყმენი. ყველა ესენი დასტიროდნენ წინ გაშლილს სამეფო ნიშნებს – პორფირს, გვირგვინს, საჭურვლებს. ამათ ბანს აძლევდნენ პალატში მოგროვილი მეომრები, მდგომარენი რაზმ-რაზმად, აგრეთვე მოქალაქენი, მეციხოვნენი და სხ. ასე რომ „ყოვლითურთ სამოთხისა მსგავსი იგი სამყოფი მეფისა იქმნა მსგავს ჯოჯოხეთისა: შვებათა წილ და მუსიკობათა აღხდეს ხმანი ვაებისა და ტყებისანი, ხოლო თამარი, პირი იგი ეთეროვანი და უკიმრო*) ჰაერი და უმრუმო**) ნათელი, შეიზღუდა ბნელითა, და დამფხვრელი თმათა იხოკდის ღაწვთა მულღაზაროვანთა***), და წყარო სისხლისა უსწრობდა ნაკადულსა ცრემლთასა“. დაიტირეს და დიდებულად დამარხეს გიორგი მეფე. დარჩნენ ობლად და მგლოვარედ თამარი და მისი გამზრდელი რუსუდან და აგრეთვე მეორე რუსუდანიც, სულთნის ცოლყოფილი. სხვა ბაგრატიონი აქ აღარავინ დაშთა.

2. დაგვირგვინება

თამარი ჯერ ისევ იგლოვდა მშობელს, რომ ქართველ

დიდებულებმა რუსუდანის პირით შეუთვალეს: საქართველო
უმეფოდ დარჩა, ჯარი – უწინამძღვროდ, იკმარე გლობა, მე-

*) უბნელო. **) უშავო. ***) ამულ-ღაზაროვანი, ე. ი. საამურ-მო-
ხატული (მეგრ. ღაზურუა=ხაზვა, მოხაზვა, მოხატვა).

ფედ დაგვირგვინდით. თამარს ფრიად ემძიმებოდა დიდის საქმის
ტვირთვა, მაგრამ ერის წარმომადგენლების განზრახვამ და
რჩევამ „ძლით დაარწმუნეს იგი აღსლვად და ამაღლებად საყ
დართა და საჯდომთა მამაპაპურთა“.

შვიდთავე სამეფოს მთავრებმა, დიდებულებმა, პატრიარქმა,
ყველა ეპისკოპოსისა და მღვდლების კრებულმა „აღსვეს და
აღამაღლეს საყდართა ზედა სამეფოთა მზე იგი მზეთა და ნა-
თელი ნათელთა ელვარება, და მზეებრ მაშუქებელი სხივ-კამ-
კამებათა“. გვირგვინი რომ მოიტანეს, „მგალობელთა აღიმაღ-
ლეს ხმა ძლევით-გვირგვინოსნობისა და მძლედ მფლობელო-
ბისა“. გალობაში მოიხსენებდნენ ზეთისხილის მთას, კოსტან-
ტინე მეფის ზე ჯვრის გამოჩინებას. ამ შესხმა-გალობით და-
ადგეს თავსა გვირგვინი ქუთათელმა ანტონი საღირისძემ და
რაჭისა და თავკვერის ერისთავმა კახაბერ კვირიკესძემ, ხო-
ლო სრულ-ყვეს-რა კურთხევის წესი, ვარდანისძეთა, საღირის-
ძეთა და ამანელისძეთ მოიტანეს ხრმალი და შემოარტყეს
გვირგვინოსანს. ახლა კი ჰკრეს სამუსიკო იარაღებს., სპილენძ-
ჭურთ, ბუკთ, ქოსთ, წინწილათა. შეიქმნა ზარი და ზეიმი ქა-
ლაქში, სიხარული, შვება და გამოსვენება, და იმედი უიმედო

ქმნილთა, და სასოება უსასო ქმნილთა თაყვანი-სცეს, დალო-
ცეს და ადიდეს სპათა შვიდთავე სამეფოსათა, და დაიშალნენ.

ხოლო თამარმა „იწყო განგებად ვითარ იგი მოჰბერვიდა
სული“.

უპირველეს ყოვლისა თავის დაგვირგვინების დღის აღსა-
ნიშნავად უხვებით მიჰვინა წყალობა და შეწყალებანი: უამ-
რავი საუნჯე გაუგზავნა იერუსალიმისა და ათონის ქართულ
მონასტრებს, აგრეთვე საქართველოს საყდრებსა და სამღვდე-
ლოებას. მოვალენი იხსნა ვალთაგან, ქვრივ-ობლებს უწყალო-
ბა კმა-საყოფელი, ობლობისა და სიღარიბისა გამო დაუქორ-
წინებელად დარჩენილებს მიუბოძა სახსარი დასაქორწინებელი,
„ლონიერ ყვნა გლახაკნი და ღონიერნი მდიდარ“. შვიდსავე
სამეფოში არ დასტოვა მთხოვნელი, რომელსა ზედა არა მი-
ჰვინა უხვებით წყალობა და სამართალი.

3. სახელმწიფო. გამგეობა

ა) საეკლესიო კრება.

გამეფებისავე უმაღლ თამარმა მიაქცია ყურადღება საეკლე-
სიო საქმეებს. მრავალი უწესოება დამკვიდრებულ იყო სჯუ-
ლის საქმეში და სასულიერო მოხელეობაში. ბევრ უღირსს
მისდა შეუფერებელი ადგილი დაეკავაო, და ყველა ამის გამო
წმიდა მართლმადიდებლობა მცირდებოდაო. გაითვალისწინა რა
ესეთი ყოფა თამარმა, ბძანა მოწვეულიყო ადგილობრივი სა-
სულიერო კრება. მაგრამ უწინარეს ყოვლისა იერუსალიმიდამ
დაიბარა სახელგანთქმული მეცნიერი ნიკოლოზ გულაბრისძე

და იგი დაინიშნა ხსენებულ კრების პირველად, ე. ი. თავმჯდომარედ, ხოლო მის თანაშემწედ – ქუთათელი ანტონი საღირისძე, დიდათ განთქმული სათნოებათა შინა და ძლიერი სიტყვით და საქმით. ეს ნიკოლოზ გულაბრისძე წინად ყოფილიყო საქართველოს კათალიკოზად, მაგრამ თავის თავმდაბლობისაგამო ეჯმნა კათალიკოზობისაგან და იერუსალიმს წასულიყო იქაურ ქართულ მონასტრებში სალოცავად და საცხოვრებლად.

გულაბრისძე რომ მოვიდა, იგი შეკრებულ ეპისკოპოსებიტურთ გამოეცხადა თამარს. მიეგება მათ დედოფალი, მიიწვია ერთ სადგომში, დასხა საყდრებზე და კრება გახსნა ამ სიტყვებით:

„ჰ წმიდანო მამანო! თქვენ ღვთისა მიერ განჩინებულ ხართ მოძღვრად ჩვენდა და მმართველად წმიდათა ეკლესიათა, და თანაგაცთ სიტყვის მიგებად სულთათვის ჩვენთა; გამოიძიეთ ყოველი კეთილად, დაამტკიცეთ მართალი და განხადეთ ყოველი გვლარძნილი. იწყეთ პირველად ჩემზედა, რამეთუ შარავანდედი ესე მეფობისა არს და არა ღვთის მზრძობისა. ნუ თვალ-ახვამთ მთავართა სიდიდისათვის, ნუცა გლახაკთა უდებყოფთ სიმცირისათვის. თქვენ სიტყვით, ხოლო მე საქმით; თქვენ სწავლით, ხოლო მე განსწავლით, თქვენ წვრთით, ხოლო მე განსწვრთვით. ზოგად ხელ-მივცეთ დაცვად სჯულთა საღმრთოთა შეუშინებლად, რათა არა ზოგად ვიზღვივნეთ: თქვენ ვითარცა მდდელნი, ხოლო მე ვითარცა მეფე, თქვენ ვითარცა მნენი, ხოლო მე ვითარცა ებგური“.

დაასრულა-რა თვისი სეფე სიტყვა თამარმა, იქვე დაჯდა

ცალკე, მერე აბრძანდა. ეპისკოპოსებმა მადლობა მოახსენეს, დალოცეს. თამარი გამოეთხოვა, პალატად წაბძანდა.

კრება დალაგდა აღიძრა კითხვა მაშინდელ კათალიკოზის მიქელის ანუ მიქაელის შესახებ. იგი არ დაესწრო კრებას, რადგან „წინა-უკმო იყო საეკლესიო წესთაგან და ჭყონდიდელ-მაწყვერელობა და მწიგნობართ-უხეცესობაც მოეხვეჭათ“. კრებამ მოინდომა მისი დამხობა, მაგრამ დასნეულებული იყო და მალე დროში მიიცვალა. შესცვალეს ზოგი ერთი სხვა ეპისკოპოსებიც, აგრეთვე განმართეს ზოგი საეკლესიო წესებიც.

მატიანის გადმოცემით, ამით დაბოლოვდა საეკლესიო კრება. საეჭო კია კრებას არა ეზრუნა-რა თანამედროვე სასულიერო განათლებასა და სკოლებზე, მით უმეტეს, რომ ამ სკოლების გონიერი წარმართვა ხელს შეუწყობდა თვით ეკლესიის წესიერებასა და ჩინებას. და ეს კი იყო თვით თამარის მუდმივი საზრუნავი.

ბ) ხელისუფალთა გამწესება.

სასულიერო კრება დათავდა თუ არა, დაიწყო მოძრაობა ზოგიერთ დიდებულთა და ხელისუფალთა შორის. ჩიოდნენ, ძველ ხელისუფალთ ვეღარ დავემორჩილებითო, მათს მბრძანებლობაში ყოფნას ვეღარ მოვითმენთო: უგვარო და უხამსი კაცები გაგვიბატონდნენო დიდგვარიანებს, დაგვძარცვესო და პატივი მოგვაკლესო. უმეტესად უწყრებოდნენ ყუ-

ბასარს, რომელიც მეფეთაგან გაზრდილი იყო, და მაშინ ხელთ ეკავა ამირსპასალარობა და მანდატურ-უხუცესობა და ლორესაც ჰფლობდა. თან ძლიერ ავად იყო: ფილენჯისაგან მიჰღებოდა ენა, ხელი, ფეხი. თამარმა იგი გადააყენა და ლორეც ჩამოართვა. შემდეგ ამისა ლაშქრის ნებითა და განზრახვით დაიმხო აფრიდონი, რომელიც ღვთის მობაძავისა მოწყალეობით აზნაურის ყმობისაგან მსახურთ-უხუცესობამდე ამაღლებულიყო და თმოგვის ციხესაც ჰკატრონობდა.

დიდებულთა შორის გაჩაღდა ბრძოლა ხელისუფლობისთვის.

გ) ისნის კარავი.

საჭირო იყო დიდი ჭკუა და მოხერხება, რომ ხელისუფლობისთვის ბრძოლას დიდკაცთა შორის სამეფოში არ ჩამოეგდო ძველანდელბრივი განხეთქილება, ქვეყნის დაქუცმაცება სამთავრო-სამეფოებად. როგორც ვიცით, დიდებულმა მეფე ბაგრატ მესამემ (†1014 წ.) თითქმის ყველა წვრილი სამთავროები მოსპო, მეფე-მთავრები ამოჟლიტა ანუ განდევნა და ამნაირად ჩაჰყარა ის მკვიდრი საფუძველი, რომელზედაც შემდეგში დავით აღმაშენებელმა ააგო დიდი შენობა საქართველოს გაერთიანებისა ზღვიდგან ზღვამდე.

დროთა განმავლობაში სხვა და სხვა დამსახურების გამო მეფეთა წინაშე წინანდელ სამთავროებში ესა თუ ის მოხელე გამძლავრდა, ფეოდალური ხურუში ძლიერ გაუდიდდა და

მოინდომა თვითმპყრობელობის თუ არ დამხობა, დაძაბუნება მაინც. მეფის ერთგულობის მანტიით მოზღარდნილი ზოგი ერთი სხვა ერისთავებიცა თუ დიდებულები ქვე-ქვე გამოიმზირებოდნენ და არ ჰკარგავდნენ შემთხვევას, უთანხმოება დაებადათ, რომ ამღვრეულს წყალში ბლომა თევზი დაეჭირათ, განუკითხავად ებატონათ თავიანთ სახელო კუთხეებში. ქალი რომ გამეფდა, მათ ეგონათ, ახლა კი თავისუფლება მოგვეცაო და როგორც გვსურს, ისე წარმართავთო ჩვენს საქმეებს. ამ ბანაკში, უეჭველია, იქნებოდნენ ისინიც, რომელნიც ემხრობოდნენ თამარის მამის გიორგის მოწინააღმდეგე დიმიტრი დავითისძეს, საქართველოს ტახტის მემკვიდრეს, მაგრამ რომელნიც დიმიტრითურთ დაამხო გიორგიმ და თვითონ გამეფდა. უპირველეს მოთავედ თვითმპყრობელობის შეზღუდვისა კი არა, არამედ ფეოდალების უფლების გაფართოება-განდიდებისა გამოვიდა ყუთლუ-ასლან ჯაყელი.

წინაპარი ამ ჯაყელებისა იყო ბემქენი (†1045 წ.) იგი-ნი მეათე-მეთერთმეტე საუკუნიდგან ერისთავბდნენ სამცხე-კლარჯეთს, სახელდობრ, არტანუჯსა და ყველს, აგრეთვე ახალციხის მხარეს – ჯაყისმანს. ამ ჯაყის მფლობელობისა გამო გაუგვარდათ ჯაყელობა. კორიდეთის სახარების წარწერებში იხსენიება მთელი რიგი ჯაყელებისა, სახელდობრ, მურვან I ბემქენისძე †1070 წლ. ახლო ხანს (ქ. ცხ. 212), ბემქენ II მურვანისძე †1118 წ., მურვან II და მისი შვილი ზემო-ხსენებული ყუთლუ-ასლანი.

ამ ყუთლუ ასლანმაო მოისურვა პარლამენტისებური წეს-

წყობილება შემოელო, მაგრამ ვერ განახორციელა (იხ. და-
წვრილებით მე-V თავში).

დააშოშმინა-რა ყუთლუს მიერ აღძრული მოძრაობა, თა-
მარმა ამირსპასალარად დანიშნა სარგის მხარგრძელი, ჩამომავ-
ლობით კაცი გვარიანი და აღზრდილი ლაშქრობათა შინა
და ჭაბუკობათა (საგმირო საქმეებში გაწვრთნილიყო) და
უბოძა ლორე სათავადო და სამთავრო. პატივი მიანიჭა მის
შვილებსაც ზაქარიას და იოანეს (ამათგან ზაქარია იყო სჯუ-
ლით სომეხი, ხოლო იოანე მართლმადიდებელი).

ჭიაბერს უბოძა მანდატურთ-უხუცესობა და მისცა არგანი
ოქროისა ხელსა და ჩააცვეს საკრამანგი, ე. ი. ძვირფასად მო-
ოქრულ-მომარგალიტებული საცმელი.

მეჭურჭლეთ-უხუცესობა მისცა დიდგვარიანს კახაბერ ვარ-
დანისძეს, მსახურთ-უხუცესობა – ვარდან დადიანს, ჩუნჩერახო-
ბა – მარუშიან ჩუნჩერახისძეს, ამილახორობა თორელ გამრე-
კელს.

ერისთავებად დაადგინა: სვანეთისა – ბარამ ვარდანისძე; რა-
ჭისა – კახაბერი კახაბერისძე; ცხუმისა – დოთალოს შარვაშისძე;
ოდისისა – ბედიანი: ლიხთ-იმერით ქართლისა – რატი სურამელი;
კახეთისა – ბაკურ მაგანისძე; ჯერეთისა – ასათ გრიგოლისძე;
სამცხის ერისთავად და სპასალარად – ბოცო ჯაყელი. განაწესა
სხვა მოხელეებიც.

დარბაზობის დროს ყველა ესენი სხდებოდნენ სამეფო
ტახტის მარცხნივ და მარჯვნივ ოქრო-ჭედილ სელებზე (ქ.
ცხ. 282).

ასრე გაიმარჯვა თამარმა ამ ხელად, მაგრამ ეს გამარჯვება მის გარდაცვალების შემდეგ ძვირად დაუჯდა საქართველოს: იმავე ჯაყელებმა საქართველოს ხელმწიფოებრიობას მოსწყვიტეს მესამედი ქართველთ მიწა-წყლისა – სამცხე-საათაბაგო ანუ მესხეთ-კლარჯეთი, ესრევე მოიქცნენ თამარის მოხელეთა შთამომავალნი აფხაზეთისა, ოდიშ-სამეგრელოსი, სვანეთისა, კახეთისა, ჯერეთისა და უმთავრესად კი სარგის მხარგრძელისა რომლის შვილის ივანეს ღალატმა საქართველოს აუნაზღაურებელი ზარალი მიაყენა თავის ღალატით მონგოლების შემოსევის დროს.

4. თამარ მეფის პირველი ქმარი (რუსი)

და მისი მომხრეები.

თამარ მეფის დაქორწინების ამბავი გამოსარკვევად ძნელ და რთულ კითხვად გვესახება.

ვიციტ, რომ მას ორი ქმარი ჰყავდა, პირველად – რუსი (გიორგი?) და მეორედ – დავით სოსლანი.

ვიციტ ისიც, რომ პირველ ქმარზე ჯვარდაწერის დროს თამარი უკვე 31 წლის ქალწული იყო.

იბადება კითხვები:

რა მიზეზები მუშაობდნენ, რომ საპატარძლო მეფე-ქალმა ასე შეიბერა თავი, და ისიც მაშინ, როდესაც ბაგრატიონთა სახლის განსაგრძობად საქართველოს ტახტზე საჭირო იყო მემკვიდრე, გვარეულობის აღმადორძინებელი, და მის მეტი

კი აღარავინ სჩანდა ქვეყნის არემარეზე?

რამ დაავიწყა მორწმუნე თამარს ბაგრატიონთა ის გად-
მოცემა, რომ ვითომ იგინი ენათესავეებიან დავით მეფე-წინა-
სწარმეტყველსა და ღვთისმშობელს და რომ მათ იგულისხმებს
დავითის წინასწარმეტყველება „ეფუცა უფალი დავითს ჭეშ-
მარიტებითა, და არა შეურაცხყოს იგი: ნაყოფისაგან მუცლისა
შენისა დავსვა საყდართა შენთა? (უნდა დავიხსოვოთ, რომ ეს სი-
ტყვები დავითნისა (ფს. 131, 11) ბაგრატიონების სამეფო
ნიშანს (გერბს) წარწერილი აქვს გარეშემო შიდა არშიაზე).

ჩვენ ვფიქრობთ, ყველა ამის მიზეზი იყო მაშინდელ
უმაღლეს მოხელეთა და მთავარ-მართველთა სურვილი, რომ
თამარს ისეთი ქმარი არ შეერთო, რომელიც მათ ალაგმავდა,
მათ თავგასულობას შეზღუდავდა. ასეთ კაცად კი, სჩანს, მათ
მიაჩნდათ დავით სოსლანი, ე. ი. ის, რომელიც თამართან
ერთად ყმაწვილობითგანვე აღზრდილიყო და რომლისთვისაც,
როგორც გამოსჭვირს სხვა და სხვა ცნობებიდან, თამარს მე-
უღლეობის პირობა მიეცა.

მოხელეობა-მთავრობა დავით სოსლანს უგვარო კაცად
სთვლიდა და გაიძახოდა, თამარს შეჰფერის ისეთი გმირი, ვი-
თარც იყვნენ ბუმბერაზი ამირან ხვარეშანისთვის, ხოსრო
შანშა-ბანუმისთვის, მზეჭაბუკ ხაზართა მზისათვის, პოლემპი
იპოდამისთვის, პლატონი პერსეფონისთვის, რამინი ვისისთვის,
შარიარი ოსნაოზისთვის, შატბერ (თამარიანი, 43) ანალათის-
თვის, იაკობ რაქაელისთვის, იოსებ ასანათესთვის, დავით მე-
ფე ბერსაბესთვის. მაგრამ ამისთანა საქმროები დღეს აღარ

არიანო.

ასეთი მათი სჯა რომ გულწრფელი ყოფილიყო, თამარი უქმროდ უნდა დაეტოვებინათ, რადგან მისი ღირსი საქმრო ვითომ არ იყო მსოფლიოში. მაგრამ „ფიცი მწამს და ბოლო მაკვირვებსო" რომ იტყვიან ხოლმე, ეს სწორედ აქ გამართლდა. თამარისთვის გმირ-ბუმბერაზ საქმროს მძებნელებმა არავითარი ანგარიში არ გაუწიეს თავის დედოფლის გულსა და გრძნობას, რომლის მბრძანებლობით თამარი აგერ უკვე 31-ის წლის ქალი ვერ თხოვდებოდა, თავის საგულო დავით სოსლანს ვერ სთმობდა, ვერ ღალატობდა. სოსლანის მოწინააღმდეგეთა დასაყოლიებლად ამაო შეიქმნა თამარის სიკერპეც და თვით სოსლანის მომხრეთა ღალადისიც, რომ დავითი დასაწყუნი არ არისო, რომ იგი ჩამომავლობით არისო დიდგვარიანეფრემიანი: იგი „თვისობსო ეფრემს, სიმხნითა ისობს (ჩახ. 34) „ეფრემის ძირთა ისართა მთლელი" (75), რომ თამარის მოტრფიალე დავითი არისო ..მეხებრ ძლიერი, მხნე, უძლეველი, ლომი ახესალომი (80), „ნებროთს სჯობსო ძალად, დებორს ახოვნებით (93), ეს ლომი-დავით თამარისთვის აღეგოო კეთილ-სახმარედ (შავთ. 21), „იოსებს თვალად, სამსონს ძალად, სჯობსო ნებროთს გულად" (შავთ. 46), რომ თამარის შუბისა და ფარ-შიმშერის ხმარება ჰშვენისო ლომს დავით (შოთა 3; 1573).

ვიმეორებთ, ყოველი ეს არ შეისმინა საქართველოს უმაღლეს მოხელეობა-მთავრობამ, მაგრამ სამეფოსთვის საჭირო იყო მემკვიდრე, ლაშქრისთვის – წინამძღოლი. მოხელე-მთავრებმა

ეს იცოდნენ და, უნდოდათ თუ არა, თავის დედოფლისთვის ქმარი უნდა შეერთოთ. მაგრამ, ვიმეორებთ, არა ისეთი, რომელიც ემსგავსებოდა მათ მიერ ზემო ჩამოთვლილ გმირებსა და ბუმბერაზებს და როგორც იყო დავით სოსლანი, არამედ ისეთი, რომელიც იქნებოდა მათი მოხელეკვეითე, მათი მორჩილი მონა-ყმა.

ამ უმაღლეს მოხელე-მართველთა შორის განთქმული და უმეტეს განდიდებული იყო ერისთავთ ერისთავი აბულასანი, „ამირთ-ამირა ქართლისა და ტფილისისა, რუსთავისა და შვიდთა მთეულთა პატრონი, ძმა ქართლის მთავარეპისკოპოსის ვასილისა და მამაი დავითისა“. (იხ. წარწერა ვერის ანდრია მოციქ. საყდრისა; ქ. ცხ. 284).

ამ აბულასანმა თამარისთვის „გმირ და ბუმბერაზ“ საქმროების მძებნელებს მოახსენა: „მე ვიცი შვილი რუსთა ხელმწიფისა ანდრია დიდისა მეფისა, რომელსა ჰმონებენ 300-ნი მეფენი მის კერძოსანი, და იგი, მცირე დარჩომილი მამისაგან და ბიძისაგან სავალთად წოდებულისა, ექსორია-ქმნილ დევნილი, გარდმოიხვეწა და არს იგი ყივჩაყთა მეფისა სვიაჯს ქალაქსა შინა“.

ეს იყო და ეს. აღარც იძივ-იკვლიეს, თუ მართლა რუსეთის მეფეს 300 მეფეები ჰმონებდნენ, აღარც ის შეიგნეს, თუ როგორი კაცია გამოგდებული მეფისძე, აღარც დაეკითხნენ თამარს, არამედ ფიცხლავ სვიაჯს გაგზავნეს ტფილელი ვაჭარი ზანქან ზორაბაბელი და მან მოიყვანა. შეხედულობით არა უშავდა-რა. თამარს შეუთვალეს: საქმრო მოგიყვანე-

თო. „აწვევდეს ქორწინებასა და ასწრაფობდეს ამის პირისათვის“.

სახტად დარჩომილმა თამარმა შეუთვალა ვითომ მისთვის მზრუნავებს:

„კაცნო, ვითარ ღირს შეუტყობლად ესე-ვითარისა საქმისა ქმნად! არ ვიცით კაცისა ამისთვის უცხოთა არცა ქცევა, არცა საქმე, არცა ბუნებისა და ჩვეულებისა, არცა მხედრობისა და სიქველისა; მაცადეთ, ვიდრემდის განიცადოთ ყოველთა სიკეთე გინა სიდრკუე მისი“.

პასუხად თვისი დრტვინვა და აღშფოთება მოაგებეს აიამარს: ლაშქრის წინამძღოლი გვინდაო, დრტვინვით „შეაიწრებდის სულსა მისსა“. სახით ლამაზიანო მოყვანილი საქმრო. „სპილოთაებრ არა განიხილვიდეს მისაყრდნობელთა. ესეოდენსა მძიმესა საქმესა მსუბუქად შეეხებოდეს“.

თამარი რომ უარ-ჰყოფდა ქორწინებას, ზოგიერთნი ამბობდნენ, თუ ეგ არ უნდა, მაშ შევრთოთ ბერძენთა მეფის მამის ძმის-წული ალექსი*), რომელიც ეხლა აქ, საქართველოშივე არისო. თამარმა ესეც უარჰყო. მაგრამ აიძულეს და განამზადეს ქორწილი და ჯვარი გადასწერეს თამარსა და გიორგი რუსს (1185-6 წ.). ქორწილის ლხინი გაგრძელდა მთელი კვირა. შემდეგ ამისა გიორგი რუსი წაუძღვა ლაშქარს და

*) ალექსი კომნიანოსი, რომელიც თამარმა პონტოს იმპერატორად დასვა 1204 წელს (იხ. ქვემო).

წავიდა საომრად. მოილაშქრეს ბასიანი, კარისი (=ყარსი), დვინი. ყველგან გაიმარჯვეს. მაგრამ რათ ღირდა ეს გამარჯვებები, როდესაც გიორგი რუსს გამოაჩნდა ბარბაროსული თვისებები და სავსებით აღსრულდა თამარის წინასწარხედვა; „სიმთვრალეთა შინა იწყო (გიორგი რუსმა) მრავალთა სამაგელთა და უშვერთა საქმე ქმნათ, რომელთა ნამეტნავ არს აღწერად“. იგი აღიძრა წყენად თამარისა... „იუდა მყოფელმან თავისა მისისამან არღარა იცოდა, რამცა ექმნა“. შვიდივე ბოროტება ემარჯვებოდა თამარის ქმრად მოწვეულს, ვიდრე სოდომურ ქცევამდე. ორ წელ ნახევრამდე ითმინა თამარმა, რა და რა ღონე არ იღონა, რომ იგი პატიოსნების გზაზე დაეყენებინა, მაგრამ ამაოდ. სიტყვისამებრ „ვკურნებდით ბაბილოვანსა და არა იყო კურნება“, მაინც არა შეიგონა-რა. გაბეზრებულმა თამარმა საჯაროდ უთხრა სვე-უბედურ გიორგის: „მე არა მიძლავს აჩრდილსა მრუდისა ხისასა გამართვად, და უბრალოდ განვიყრი მტვერსაცა, რომელი აღმეძრა შენ მიერ“. სთქვა, დასტოვა იქვე და წავიდა. ხოლო რუსუდანმა და სხვებმა წარგზავნეს სვე-უბედური რუსი შავი ზღვის პირად, იქ ჩასვეს ნავში, მიუბოძეს საკმაო სიმდიდრე და გაისტუმრეს კოსტანტინეპოლს (1188 წ.)

გაისმა ეს ამბავი არათუ მთელს საქართველოში, არამედ მთელს მახლობელს მსოფლიოშიაც. თამარის შერთვა მოინდომა მრავალმა დიდებულმა კაცმა. მისთვის ხელდებოდნენ ბერმენტ იმპერატორის მანუელის შვილი პოლიკარპოს, ასურასტანისა და შუამდინარის მეფისძე, ათაბაგ ილდიგუზის (†1173

წ.) მის ყიზასლან სულტნის (1186-1191) შვილი, ხოლო სალდუხ მეფისძე მუტაფრადინი დიდის დიდებით და მრავალის ძღვენით მოვიდა საქართველოში, რათა ითხოოს ხელი თამარისა. იგი მიიღეს შესაფერ ზეიმით, ანადიმეს, ამხიარულეს, ანადირეს, ცოლად შერთეს ვიღაც ხარჭისაგან ნაშობი ქალი, „სახელდებული მეფის შვილად“, და გაისტუმრეს შინ, არზრუმს. ვერ.გაუმართლდა თამარის შერთვის იმედი შარვან-შა აღსართანსაც.

ყველა ეს იმიტომ ასე დატრიალდა, ვიმეორებთ, რომ თამარს სახელმწიფო კაცად და ერთად ერთ თავის საქმროდ თავიდგანვე მიაჩნდა დავით სოსლანი და ახლა, როდესაც ამ დავითის მოწინააღმდეგენი ასე საშინლად დამარცხდნენ უცნობ და უცხო „ხალან სკვითის შემსგავსებულ“*) რუსის მოწვევით, თამარმა აასრულა თავისი განზრახვა: დავითი შეიქმნა თამარის ქმრად და საქართველოს მეფედ (1189 წელს, როდესაც თამარი 33 წლისა იყო).

ჯვარი გადაიწერეს დიდუბის საყდარში და დიდუბისავე სასახლეში გადაიხადეს ქორწილი. საქორწინო ზეიმს ხელმძღვანელობდნენ მეფის და რუსუდანი, რომელსაც, როგორც ვთქვით, აღეზარდა დავით სოსლანი, და კიდევ სხვა რუსუდანი ბაგრატიონივე, რომელიც ერაცის სულთანზე იყო გათხოვილი, მაგრამ ახლა დაქვრივების გამო საქართველოში იმყოფებოდა. ნადიმის დროს იმართებოდა სახიობანი, მგოსნები და მუშაითები მოლექსეობდნენ. მრავლად იყო აქ ლაშქარი. ეკლესიებს, ქვრივ-ობლებს და ყველას ეწყალობებოდა

საჩუქარი მრავალი (ამ ქორწინების ზეიმის სახალხო აღწერილობას ვურთავთ ბოლოში).

გამეფებით გამეფდა დავითი, მაგრამ მისი წინააღმდეგი ქვეყნადანობა მალე არ დაიღწია. დიდუბის ზეიმის წლის თავზე კოსტანტინეპოლიდან არზრუმს და მერე კლარჯეთს გადმოვიდა გამეფებული რუსი (1191 წ.). აღტაცებით მიიღეს იგი მეფის მიერ შეწყნარებულმა და ტაო-შავშეთ-კლარჯეთის მთავარ-მართველად დადგენილმა გუზანმა, რომელსაც მიემხრნენ სამცხის სპასალარი ბოცო ჯაყელი, ორბეთისა და კაენის მფლობელი და ამათთან ერთად ყველა ლიხთ-იქითელნი, იმერეთი, სამეგრელო, სვანეთი, აფხაზეთი, გურია, მოიყვანეს რუსი გეგუთს, სამეფო ტახტზე დასვეს და მეფედ გამოაცხადეს.

*) იგულისხმება ის ხალხი სკვითი, რომელიც სპარსებთან შეთანხმებით 626 წ. ქ. შ. ებრძოდა კოსტანტინეპოლს.

ფიცხლავ თამარის წინ მოგროვდა კახეთ-ჰერეთლობა, ქართლელობა და ვინც სად ერთგულად თამარისა დარჩენილიყო. მხეცებრ განძვინდნენ ყველა ესენი, როდესაც ორგულთა ამბავის წვლილადობა გაითვალისწინეს. თამარს სისხლის დაღვრა არ სწადდა. დაგზავნა სანდო შუაკაცები, მაგრამ მეთამბოხეებმა მშვიდობა არ ისურვეს. შეიარაღდნენ, გადმოლახეს ლიხი, ამოწყვიტეს და ააოხრეს ქართლის არენი და მეფის საზაფხულო ნაჭარმაგევის სასახლემდე გამოიარეს. ამავე დროს დადიან-ბედიანთა წინამძღოლობით მეთამბოხეთა მეორე

ნახევარი იმერეთიდან გადავიდა სამცხეს. დასწევს ქალაქი
ოძრხე და შეუერთდნენ ბოცო ჯაყელს. სწადდათ დაეპყრათ
ჯავახეთი, თმოგვი, ახალქალაქი, მომხრე სომხითარებთან ერ-
თად აგარისა და ალგეთის მხრით შემორტყმოდნენ ტფილისს,
საცა იმყოფებოდა თამარი. მაგრამ თამარის ბრძანებით მისმა
ერთგულმა ლაშქარმა გრიგალებრ გავლო გზა, ცეცხლებრ
მიენტო დადიან-ბედიან-ბოცოს და გაანიავა მათი ძალა ნია-
ლის მინდორზე, თმოგვსა და ერუშეთს შორის. იგინი გაი-
ქცნენ, ესენი დაბრუნდნენ და შემუსრეს სომხითის მემბოხე-
ნი. გაეწყო სხვა რაზმი ქართლში შემოსვლების წინააღმდეგ,
მაგრამ ბრძოლა აღარ დასცალდათ, ვინაითგან დაშინებული
მემბოხენი გალაგდნენ და ერთგულება შემოუთვალეს თამარს
და პატიება და შენდობა ითხოვეს. სვანებმა წარმოუდგინეს
თვით რუსი გიორგიც. მეფე თამარმა ყველას შეუწყო, თვით
რუსსაც, რომელიც უვნებლად გაანთავისუფლა.

გუზან აბულასანისძე(ქ. ცხ. 286, 297), ტაო-კლარჯე-
თის მმართველი დაემორჩილა თამარს და ერთგულობა აღუ-
თქვა, მაგრამ ამისი ერთგულობა პირფერული გამოდგა. იგი
ისევ განდგა, გაიტანა ტაოსკარი, ვაშლოვანი და სხ. მრავა-
ლი ციხე და წავიდა და მიემხრო შაერმანს, რომელიც მთავ-
რობდა ბასიანის მომიჯნავე აშორნიას. სცნო-რა თამარმა,
ტაო-კლარჯეთის სეფე-შვილად, ე. ი. მეფის მოადგილედ და-
ნიშნა თავისი მეღვინეთუხუცესი, მას თან გააყოლა სარგის
თმოგველი, კახა სამძივარი. სხვა აზნაურთ-შვიდ.,ები და გაი-
სტუმრა. კოლას რომ მივიდნენ, მოეგებნენ ზაქარია ფანას-

კერტელი, მინიელნი, კალმახელნი და სხვა ჭაბუკები. შეიყარნენ-რა, სცნეს, რომ გუზანს ციხეებში ჩაუყენებია თურქები, ხოლო გუზანის შვილი შაერმანის ლაშქრით მოსულა მამის ცოლ-შვილის წასაყვანად. გუზანის ძეს დიდი ლაშქარი ჰყავდა, სულ 12-ის დროშისანი, თამარის რაზმი კი მცირე იყო. მიუხედავად ამისა, შეებნენ ამოხოცეს, ზოგნი კი გაიფანტნენ, ხოლო ტყვეთა შორის დაშთნენ გუზანის ცოლ-შვილნი. დაამშვიდეს იქაურობა და დაბრუნდნენ. გუზანი კი ყაჩაღად გავარდა კოლის მთებში, საიდანაც ქურდულად ეცემოდა ქრისტიანებს, არბევდა და ხოცავდა. ბოლოს იგი შეიპყრეს მთიბავებმა და დავით სოსლანს წარუდგინეს. მან თამარის დაუკითხავად ბრძანება გასცა, გუზანისთვის თვალები დაეწვათ. ასე დაიღუპა ეს ორგული კაცი (ქ. ცხ. 324).

რუსი გიორგი სპარსთა დახმარებით ერთხელ კიდევ შემოიჭრა განჯის მხრიდამ, დაიჭირა ზოგიერთი სოფლები შიგნით მინდორში, დაატყვევა ზოგი ქიზიყელობა, მაგრამ ხორნაბუჯის ერისთავმა საღირმა თავის სამის შვილით და მცირე რაზმით დაამარცხა იგი, ამოწყვიტა თან-მყოფნი და ორის მონითლა ძლივს გადარჩა თვითონ რუსი. მის შემდეგ მისი სახსენებელი განქარდა: არავინ იცის, ცამ ჩაყლაპა, თუ დედამიწამ უყო პირი და ჩაიძირა. მხოლოდ ჩახრუხამე მის შესახებ ამას ამბობს (44): თამარ მეფეო,

„ხავად დაგესხენ ქ მ რ ა დ რამე გესხენ,

აწ მ ვ ა ლ თ ა მათთა დაჰხდეს რა რყევად?"

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ თამარის რუს-ქმრის სახელს

არ იხსენიებს არც ქართლის-ცხოვრება და არც სხვა წყაროები, გარდა ნაგვიანევი სომხურებისა. თვით რუსთა მემატეანეებმაც არ იციან, რომ ანდრია ბოგოლიუბსკის შვილს ემეფნოს საქართველოში. აკადემიკოსი ბროსსე, შეეხება-რა ამ კითხვას, გარმანტავს, რომ ქართლის ცხოვრებაში (285) მოხსენებული სავალთი არისო რუსთა მთავარი ვსევოლოდი. მაგრამ ეს შესაწყნარებელი არ არის. ქართლის ცხოვრება სხვა ადგილას (302, 304) შენიშნავს, რომ თამარს შამქორის ლაშქრობაში შველოდაო ყიფჩალთა ლაშქრით ყიფჩალეთის მეფის ძმა სევინჯი – სავალთი. თუ სავალთი ჩავაგდეთ ვსევოლოდად, ისიც უნდა ვიწამოთ, რომ შამქორის ბრძოლაში თამარ მეფის მშველელი რუსი ვსევოლოდიც ყოფილა, და ეს ხომ შეუწყნარებელია! პირიქით, ეს სავალთი ანუ საბალთი ჩვენ მიგვაჩნია შვილად იმ „ხათუნ-ყოფილ მარიამისა, საბალთის დედისა და სულდაის ძმისწულისა“, რომლის შეწირულებას მცხეთის სვეტიცხოველისთვის იხსენიებს მისივე ბრძანებით გამოქანდაკებული არმაზის ქვის წარწერა მე-XII საუკუნისა (საეკლ. ისტ. 30). ამიტომ ეს თამარის საქმროდ მოწვეული ალბად იყო რაიმე დანაშაულობისთვის სვიანჯს გადმოხვეწილი რუსი, რომელიც, ალბად, ბატონიშვილობაზე თავსდებდა.

II. თ ა მ ა რ ი ს ო ჯ ა ხ ი.

ა) დავით სოსლანი.

დავით სოსლანი, როგორც იუწყებიან მემატეანე და თანამედროვე მგოსნები, ჩამომავლობით იყო ეფრემიანი, ე. ი.

იაკობის ძის ეფრემის შთამომავალი. მაგრამ იგი ენათესავებო-
დაო აგრეთვე ბაგრატიონებს და, რადგან ტახტზე გასამაგრებ-
ლად საჭირო შეიქმნა ამის დამტკიცება, კიდევ გამოიკვლიეს
და აღმოაჩინეს დავით სოსლანის წინაპარი, საქართველოს
მეფე გიორგი I-ის (1014-1027 წ.) შვილი დიმიტრი. ამ
დიმიტრისაგან იშვაო დავით, დავითისაგან ათონ, ათონისაგან
ჯადარონ და ჯადარონისაგან დავით-სოსლანი*). ოსებთან ძველ-
თაგანვე კარგი განწყობილება ჰქონდათ ქართველებს, მეტად-

*) ამათი სახელები გვხვდება ერთ ლექსშიაც (იხ. ქვემოთ).

რე დავით აღმაშენებლისა და თამარის მამის გიორგის დროს.
ამას ხომ, როგორც იყო ნათქვამი, ცოლად ჰყავდა თვით
ოსთა მეფის ასული. თამარის საქმროდ რომ რუსი მოი-
წვიეს, მაშინ ტფილისს მოსულიყო ოსთა მეფის ორი ვაჟი,
შესახედავად შვენიერნი და კეთილნი მოყმენი! მათი აჯა ის
იყო, რომ ეგების ერთ-ერთი თავის ქმრობის ღირსად გაგვ-
ხადოსო თამარმა. რუსზე რომ ჯვარი გადასწერეს თამარს,
მათ თავზარი დაეცათ, შინისკენ წავიდნენ, მაგრამ ერთმა ძმამ
თამარისადმი ცხოველი სიყვარულის ცეცხლს ველარ გაუძლო
და ნიქოზს გარდაიცვალა დარდ-მწუხარებისაგან. ცოცხლად
გადარჩენილი კი, ალბად, იყო სოსლან დავითი.

საფიქრებელია, შინ დაბრუნებული დავითი ხელ-ფეხ მო-
კეცილი არ იჯდა, არამედ, – თუ თამარს მისთვის მეუღლეო-
ბის სიტყვა მიეცა, – თავის მხრით ცდილობდა, რომ თანა-

მგრძნობნი და მომხრენი მოემეზნა, რათა რუსი გიორგი და-
ემხო და თვითონ შეერთო საყვარელი არსება. პირადათ ჩვენ
გვგონია, რომ ეს ესრეც იყო, რომ ორთავენი, თამარიცა და
დავით სოსლანიც, ამზადებდნენ ნიადაგს რუსის დასამხოზად.
ასეთ მსჯელობის საფუძველს ჩვენ გვაძლევს შესწავლა თანა-
მედროვე თხზულებებისა, მეტადრე შოთა რუსთაველის ვეფ-
ხის ტყაოსნისა.

მემატიანეს სიტყვით (292), დავით სოსლანი იყო „ნაკვ-
თად კარგი, ბექ-ბრტყელ, პირად ტურფა, ტანად ზომიერი,
ზრდილობით კეთილად ზრდილი და წვრთნილი, მხნე და ძლიე-
რი, რაინდობითა და მშვილდოსნობითა უსწორო შემმართე-
ბელი, ტანითა ახოვანი და ყოვლითურთ სრული სიკეთითა".
თამარის ცოლად შერთვიდამ „წელიწდისა მოქცევამდის წაე-
ჯობინა ყოველსა მშვილდოსანსა, ცხენოსანსა და მკვირცხლ-
სა, მოასპარეზესა, მწიგნობარსა, ყოველთა ნასწავლთა ხელთა
სიკეთითა" (293). შესაჯდომად მას ჰყვანდა ცხენი ზერდაგი.
ეს ცხენი მის სიძლიერე და სახელგანთქმულობის გამო და-
ვითმა იყიდაო ვახტანგ საჩინელისაგან და ფასად უბოძაო ერ-
თი ციხე და ერთი სოფელი (305). ომსა შინა იყოო მხნე,
უხვი და მდაბალი (327). ასეთი იყო იგი თანამედროვე მგოს-
ნების სიტყვით:

მხედრობს უნესა, გულსა უნესა, სათნოებისა ჭური რჩეული.

ესა ცერია, მეხებრ ერია, რაზმნი შეიქმნეს სულ დალეული.

ქმნის რა ნავარდი მყის განავარდი, ჰფერობს ვით ვარდი თვით

დაცვარული,

იხმარნის მკლავნი, ძაფად მამკლავნი, აღმტაცებელნი გრიგალ-ქარული

(შავთ, 29).

ვექმნა ქუხილად, თვალთა წეხილად,

რაზმთა ურიცხვთა მეხ-გრიგალ-ქარად (შავთ. 50).

დავით ძლიერი, მხნე საშინელი

უფლებს და მთავრობს ურჩთ შემწველობა (6).

მასთანა შორად ართუა შორად

ელი ამ ოსით ესრომ არამით? (შავთ. 24).

სჩანს ლომებრ ომში შემძახებარე

ოს-დიდმან დავით, დას-დიდმან დავით

ფარეზ შემუსრა წინამგებარე (ჩახ. 32).

ჯაჭვ-ჭურთა მფქველი, გამოჩნდა ქველი

და აქილევთა დაუწყო ძლებად

მიწყვი ომითა დაუშრომითა

თურქნი განასხნა დაუყოვნებად (101).

სხვათა მძლევეართა ხარკთა მძლევეართა

ზედა სხვა შიში ჰმატს საშინელი:

რომელ დღეს ტაოს მოამატა ოს,

ისპირს და შარვანს მოვლათა ძნელი (74).

მამცქეფრობს დავით ძლიერი, მხნე, უძლეველი (80).

ნებროთს სჯობს ძალად (93).

აი ესეთი ბუმბერაზი კაცი ამოირჩია ქმრად თამარმა და
თან კეთილგონიერად აქამანდა იგი მოსეულ მტერთა შესა-
მუსრავად.

ბ) თამარის შვილები.

თამარი ჯერ ისევ ფეხმძიმედ იყო, რომ ერი მიეცა დიდს სიხარულს. ყველანი ევედრებოდნენ ზენას, რომ მუცლად-ღებული ვაჟად დაბადებულიყო! მაგრამ, რაღა თქმა უნდა, რაც ჩასახულიყო, მისს სქესს ვერ შესცვლიდა ვერც ვედრება, ვერც ლიტანიობანი: ბუნების კანონს ბუნებრივი მსვლელობავე მიეცემოდა. სასიხარულოდ ქვეყნისა თამარს პირმშოდ დაებადა ვაჟიშვილი (1192-3 წ.), რომელსაც დედამ დაარქვა თავის მამის სახელი – გიორგი. ტახტის მემკვიდრის დაბადებას კვლავ შეეგებნენ ზეიმითა და აღტაცებით. მხურვალე ლოცვას ავლენდნენ ღვთისადმი, რომ გაეზარდა და დღეგრძელობა მიენიჭებინა ახალ-დაბადებულისთვის. მოლოცვები მოდიოდა ყოვლის მხრიდან, აგრეთვე ძღვნები. თამარს მოულოცეს ბერძენთა იმპერატორმა, თურქთა სულთანმა, ამირებმა და სხ. მოვიდნენ აფხაზთა მომლოცველნიც და, ნახეს-რა შვენეირება ჩჩვილის გიორგისა, წარმოსთქვეს: „ლაშა!“, ხოლო ლ ა შ ა აფხაზურად ნიშნავს ბრწყინვალეს, სოფლის განმანათლებელს. ამის შემდეგ თამარის შვილს დაენათლა ეს სახელიც: ლაშა ანუ ლაშარი. ასე იხსენებენ მას დღესაც ფშავ-ხევსურები, რომელთაც ლაშა მის დედითურთ წმიდანად მიაჩნიათ და მათთვის აუგიათ ნიშები და ყოველწლივ დიდის სასოებით ლოცულობენ „ლაშარის-ჯვარსა“ და „თამარს ნეფეს“.

ფრიად საყურადღებო და საგულისხმიეროა პოეტის სიტყვები ლაშა-გიორგის შესახებ თამარისადმი მიმართული:

„დავითის ძემან, უბინდოდ მზემან,
ლაშა ყე გიმზო*) წარმართებულად;
ვიტყვი მას მზესა, ვინ გაუწესა
ღვთისა ღვთისაებრ შეყვარებულად,

*) შენ, თამარო.

ძესა სანდომსა, ვახტანგის ტომს,
რომელ ენატრა მისდა სწრებულად,
ვითა იწადა, რა დაიბადა,
სპარსთა სიმაღლე დაცადებულად" (ჩახრ. 9).

ლაშა-გიორგის დაბადების წლის თავზე თამარ მეფეს ეყოლა (1193-4 წ.) კიდევ შვილი, ახლა კა ასული, რომელსაც უწოდა სახელი თვისის აღმზდელის მამიდისა – რუსუდანი. ეს ანგელოზებრივ ლამაზი იყო დაბადებიდგანვე. რუსუდანი ჯერ ისევ 3-4 წლისა იყო, რომ თამარის ძლევა-მოსილობით დაშინებულმა სპარსეთის სულთანმა და ხორაზმის ათაბაგმა მოწიწებით ითხოვა თამარისაგან: შენი ქალის ქმრობის ღირსი გამხადეთ (იხ. ქვემო).

გ) შინაური ცხოვრება.

თამარი, ჩახრუხაძის სიტყვით რომ ვთქვათ, იყო „წყნარი, შესაწყნარი, პირმცინარი". მას უყვარდა შინაური მყუდროება, შრომა, გარჯა. ჩვეულებრივ სადად იმოსებოდა,

თუმცა გამოჩინება დარბაზობისას გამოეწყოზოდა ხოლმე მე-
ფურად, პორფირ-დიადიმითა, ძვირფას სარტყელითა და გვირ-
გვინით.

ფეხთ ეცვა თამარს ძვირფას ქვებით შემკული წულეზი,
ყელზე უძვირფასეს ქვების მანიაკი (საყელური), ძვირფასადვე
აღმკული საგულე. მგოსანი შავთელი მიჰმართავს თამარს შემ-
დეგის სიტყვებით: „შესამოსელნი შესამკობელნი გმიოსიან ტან-
სა ოქრონემსულნი, გვირგვინ-სკიპტრანი, ბისონ მიტრანი
ძოწეულითა თანაშემკულნი. გაქვს-ლა პორფირთა შთაცმა პო-
დირთა სამარაგდონი ერთგან ექსულნი. დიადი მითა დიადი-
მითა ზეგარდამო გაქვს წმიდად ექ სულნი" ტ. 37).

აქ უნებლიედ აგონდება კაცს ერთი შემთხვევა. თამარი
ბძანდებოდა ქუთაისში. ღვთისმშობლის დღესასწაული იყო.
თამარი ირთვებოდა წირვაზე წასასვლელად. ამ დროს მის
კარს მოადგა ერთი მეტად გაჭირვებული და დავრდომილი
მათხოვარა. მოახსენეს, მოწყალებას ითხოვსო. ბრძანა, ცოტა
ხანს დაიცადოს, გამოვალ და მე თვითონ დაუამებო. ამასო-
ბაში დაუგვიანდა: მიზეზად შეიქმნა მანიაკი, რომელსაც რო-
გორღაც ხერხიანად ვერ იკიდებდა. ვიდრე იგი გამოვიდოდა,
გლახა კიდეც წასულიყო. თამარი რომ გამობრძანდა და კარ-
წინ არ დახვდა მთხოვარა, დიდს საგონებელში ჩავარდა: ეს
რა მომივიდა, რომ ასე დავიგვიანე და განუკითხავი დამრჩაო
გლახაკი. სახარებაში კი ქრისტე ამბობს: ვინც არ განიკითხავს
გლახაკს, ის უწინარეს ყოვლისა არ გამიკითხავს მეო. ეს ხომ
დიდი ცოდვა-ბრალიაო. აძებნინა გლახაკი, მაგრამ მისი კვა-

ლიც აღარ სჩანდა. დიდად დაღონდა, ინანა. რადგან ამის მიზეზად გახდა მისი მანიაკი, ამიტომ მოიხსნა იგი და გაგზავნა გელათს ბრძანებით: „ეს მანიაკი მთავრით მანდაურს ხახულის ღვთისმშობლის ხატსო“. და ჩამოჰკიდეს მასზე. მანიაკი შემკული იყო დიდრონის ძვირფას და ელვარე ქვებით. თვით ის ხახულის ხატიც ისე ძვირფასად მოჭედილ-შემკულია, რომ ღირს რამდენიმე მილიონად, თუმცა აქა-იქ რამდენათმე გამარცულია.

თამარი მგოსნის შავთელის სიტყვით (ტ. 63) იყო განსაკუთრებული მფარველ-პატრონი ყველა დაჩაგრულ-დაძაბუნებულისა; იგი ამბობს: თამარ მეფეო,

თვალი ხარ ბრმათა,

თვით მზრდელი ყრმათა,

მშიერთა პური,

უსახლთ სართული,

მამა ობოლთა,

მსაჯული ქვრივთა,

შიშველთ სამოსლად

მონიჭებული,

მოხუცებულთა

შრომით რებულთა

სიმტკიცის კვერთხად

მისაყრდნობელი .

ხან-კი ყველას მასწავლებელიო:

მოგვვენ სიბრძნესა,

წერილთ სიღრმესა
თვით განგვიმარტებ,
მადლთა მთხრობელი.

მატიანის მოწმობითაც თამარის საყვარელი სიტყვები იყო საღმთო წერილის გამოთქმა: „მე ვარ მამა ობოლთა და მსაჯული ქვრივთა“.

ხალსაქმარი თამარს დასახული ჰქონდა თავის სანუკარ საქმედ. ხშირად მთელ ღამეებს სწირავდა საყვარელ ხელსაქმარს, მეტადრე მაშინ, როდესაც შეუდგებოდა სამღვდელთა შესამოსლებსთვის მატყლის დართვასა და მერე ქსოვასა თუ შეკერვას. „აფთონს ბძავს, ათენს, ესრეთ გაათენს წყვილიაღსა ნათლად სხივნი მზისან“, ამბობს თანამედროვე მგოსანი შავთელი (ტ. 23).

მარად ზრუნვა-რუდუნება მისს სტიქიონს შეადგენდა. როდესაც მოიცლიდა, გულს აყოლებდა სეფე-წულებისა და სასახლის ყმაწვილების გართობაში. ხანდახან თვალს მოიტყუებდა ხოლმე სასახლეში მყოფ გაშინაურებულ ბოკვერის (ლომის ლეკვის) ბრდღვინვა-ოინებით.

თამარისა და დავითის მეუღლეობა იყო ტკბილი, გაზეებული. მგოსანი მიჰმართავს მათ (შავთ. 62).

„გვრიტთა მართვისა
თვარ აქვთ მართ ვისა
თქვენებრ სურვილი
მეუღლეობისა! "

რაც დღე ჰქონდა, დავით სოსლანს ცოლ-შვილისთვის

სიამოვნება არ დაუკლია.

დ) სამეფო სასახლეები.

თამარ მეფეს ბევრი სასახლეები ჰქონდა, და მერე ისიც სამეფოს ყოველ კუთხეში. წელიწადის რომელსამე დროს იგი ატარებდა ამა თუ იმ სასახლეში, რომ იქაური საქმეები განეგო, თავის თვალთ ენახა ერი და დაეღბინებინა ადგილობრივ მკვიდრთათვის. მისი სასახლეები იყო: ტფილისს, ტაბახმელას, აზეულას (კოჯორს), აგარანს, დედოფლის-წყაროს, თოლას (ლაგოდეხში), მანავს, თელავს, გრემს, თიანეთს, ჟინვანს, ანანურს, ნაჭარმაგევს, ატენს, ვარძიას, თამარის-ციხეს, გეგუთს, მარტვილს, ცხუმს, სვანეთს, ბათომს და სხ.

თითქმის ყველა სასახლეს ერტყა ძლიერი ციხე-გალავანი ბურჯებითა და სასროლებით, და აგრეთვე ჰქონდათ საკუთარი წყაროცა და სხ. სამსახურებლებიც. ვარძიას მაჰმადიანთა მწერალი ისკანდერ მუნჯი სთვლის ადამიანის ხელთა სასწაულებრივ ნამოქმედრად.

სვანების გადმოცემას დაუცავს ერთი ლექსი, რომელიც ნათელჰფენს იმას, თუ თამარი როგორ მოგზაურობდა ხოლმე სამეფოს თვით დღესაც მიუვალ ყურე-კუთხეებში.

აი ეს ლექსი:

თამარ დედოფალ მობძანდა.

თხემსა ეხურა შას ზუჩი.

ყურებსა ჰქონდა საყურე.

თვალნი ჰქონდა იაკინთის.
კბილნი ჰქონდა მარგალიტის.
ღაწვები ჰქონდა ბრწყინვალე.
ყელზედა ება იაშმი.
ზეიდან ეცვა აბჯარი.
შიგნით – ზეზი – ატლასი.
მხრებზე ჰქონდა სამხრეები,
წვივებს – საწვივეები.
ფეხთა ემოსა წულეები.
ცხენზე იჯდა ქვიშა-ფერსა.
უნაგირსა მოჭედისა.
ამშვენებდა ოქრო მყარი.
სამუედ ჰქონდა კაპარი,
აღვირადა ოქროს ჯაჭვი,
საგულედ ოქროს ბუმტები.

აქვე, ცაგერის ტაძარში ბაქრაძე უჩვენებს თამარ მეფისა და მისი შვილის ლაშას მოხატულობას.

ე) თამარის ციხე.

ეს დიდი შენობა მდებარებს ქუთაისის ახლოს. თამარის აქაურ სასახლის ნანგრევებს მოკლედ ასწერს მოგზაური მურავიოვი: „შენობა დანგრეულია, მაგრამ უნდა დიდი ყოფილიყო. პალატების შუაში გადარჩენილა ნახევრად დანგრეული ოთახი, რომლის ზემო ჯერ კიდევ ჰკიდია. სწორი მაღალი თალი. სასახლის გვერდით მოჩანს ნახევრად დაქცეული

სასახლის ეკლესია ზოგირამ მოხატულობით. მთელი საკურთხეველის ნაწილი დაუბურია ბრძამლს, რომელიც კედელს აჰკვრია თავამდე და რომელსაც არტახეზივით შეუკრავს და შეუმაგრებია დაშთენილი კედლები. ბუნება ადამიანზე მოწყალე გამოჩენილა და დაუცავს დიდის თამარ მეფის სასახლის ნაშთები, რომლის ქვებს ეხლახანს ეზიდებოდნენ ახალის ქალაქის გასაშენებლად. დიახ, აი სად ისვენებდა ხოლმე თამარი თავის დიდ ღვაწლთა შემდეგ!" (Грузія и Арм., III, 215).

აზეულასა და ტაბახმელაში, აგრეთვე აგარანს (სომხითში) ნაჭარმაგევს, თოლას, ჟინვანს და სხ. თამარი ცხოვრობდა ზაფხულობით. სწორეთ ამ ტაბახმელაში ცხოვრობდა თამარი 1194 წელს და აქ დაებადა მას პირმშო შვილი, ლაშაგიორგი. 1212 წელს იყო ნაჭარმაგევს და აქ გამოაჩნდა რაღაც დედობრივი სენი (იხ. ქვემო).

ჟინოვნის ციხე-ქალაქი მრავალ მთიულეებითურთ თამარ მეფემ 1196 წელს მიუბოძა (ქ. ცხ. 297) თავისს ერთგულს და მეტად დამსახურებულს ჭიაბერს, მანდატურთ უხუცესს. ამ ჭიაბერმა ზოგი-რამ თავის ჟინოვნის მამულიდამ შესწირა, „ღვთისა სწორ" თამარის ნებართვით, შიომღვიმის მონასტერს. მის შეწირულობის სიგელზე ხელი უწერიათ სხვა და სხვა პირთ, თვით თამარსაც.

„ესე მანდატურთა-ხუცესისაგან შეწირული განაჩენი ჩემგანცა მტკიცეა". ეს თვითონ თამარის ხელი და წარწერაა. ამას მიჰყვებიან წარწერები ჭიაბერისა, ქართლის კათალიკო-

ზის ანტონისა, შოთასი და სხ. აი თვით შოთას წარწერა:

„ქ. მე შოთაი ჩემსა ჟინოვნის ქონებასაც შიგა ამას ვამტკიცებ ვითა ამას შიგა სწერია“.

ძველთაგან დაშთენილი ლექსი ამას ამბობს ჟინოვნის შესახებ:

„ჟინოვნისა საყდარო,
თამარ მეფის სახლ-კარო,
ვეღირსები განა მე
თქვენსა არეს ვიხარო!“

ქვემოთ მოგვყავს ფრიად საგულისხმიერო ლეგენდა თუ როგორ ჩაესახა თამარს ნაყოფი ერის სულის მობერვით და ეს ლეგენდაც დასტრიალებს ჟინოვნის სასახლეს.

უდიდესი და უბრწყინვალესი სასახლე კი თამარს ჰქონდა ტფილისში, რომელიც შესდგებოდა რამდენიმე უბნისაგან. აკროპოლად ითვლებოდა მეტეხი, საცა თამარ მეფეს ჰქონდა სასახლე. ქალაქის ამ მხარეს ერქვა ისნი ანუ ისანი. მეტეხი სხვანაირად იწოდებოდა კალისად. ეს კალისი დაჰყურებდა თვით ქალაქს, რომელიც ბანის-ბანად შეფენილიყო მტკვრის მარჯვენა კიდეზე ორთა-ჭალა-აბანოებიდამ სიონის გამოყოფა და ანჩისხატის უბნით თავდებოდა ზედ სოლოლაკიდამ ჩამოვარდნილ ხევის პირად. მეტეხის პირისპირ სოლოლაკიდამ წამოზიდულ გორაკზე იყო სიმაგრე შურისციხე, აშენებული მე-IV საუკუნეში. ეს ციხეც დაჰყურებდა მთელს ქალაქს და აბანოებთან ჰკეტავდა მტკვრის პირისპირ მცხეთისკენ მიმავალ გზას. ქალაქი გარემოცული იყო ბინებითა და აგა-

რაკებით, რომელნიც სავსე იყო წალკოტებითა და ბალ-ვენახებით. ასეთ სააგარაკო უბნებად ითვლებოდნენ სოლოლაკი, ვერა, კუკია, დიდუბე, ისანი, ავლაბარი, რომელიც ტყით თავდებოდა. დიდუბის ველზე აღმართული იყო ღვთისმშობლის ტაძარი და იმავე ველზე იმართებოდა ხოლმე აღლუმები, ტყვეთა და დავლათა დახედვანი, აგრეთვე დიდი საჯარო ზეიმ-ნადიმები. აბანოები შეადგენდა ქალაქის უძვირფასეს სამკაულს. ქალაქის აშენებისას ვახტანგ გორგასლის მიერ (VI ს.) ქალაქის მთელი არე-მარე მოცული იყო უღრანი ტყით. არაბთა მწერალი ალ-ისტახრი 930 წელს სწერს: „ტფილისის გარეშემო ორ-რიგი გალავანია შემოვლებული, და სამი კარები აქვს. ქალაქი სრულიად აყვავებულია, მდიდარი ხილითა და ნათესებით. მასში არის აბანოები და ამ აბანოების წყალი ბუნებითვე ცხელია. აქედგან გააქვთ სავაჭროდ თაფლი, ხორბალი, ხალები, ნაქსოვები, ბამბა და სხ. თვით არაბებს ტფილისში ჰქონდათ ობსერვატორია. ძველადგანვე ტფილისი განთქმული იყო ზომიერი ჰაერით. ხალხური ლექსი ამბობს:

ნეტარ ქება როგორ ითქმის ამ ტფილის ქალაქისაო;

ზამთარი არის ბროლისა, ზაფხული ზურმუხტისაო;

გარს ახვევია ბალები, ჩარხი უბრუნავს წყლისაო;

შიგ წისქვილები უბრუნავს და უვლის ჩქეფი წყლისაო;

ქალაქში აბანოები ბადალი ხმელეთისაო;

აუზები საბანელად ბევრია ბროლის ქვისაო,

მაღლიდამ გადაჭედილი წითელი აგურისაო,

გვერდიდამა სარკმელები სანათურია მზისაო;

ვინცა შევა, აგრე გახდის, როგორცა თოვლი მთისაო;
ქალი და რძალი გამოდის, ვითა ყვავილი ხისაო.
ქულბაქნი ბევრი დამართეს, სასხდომი ვაჭრმზისაო,
ქვეშ ქუჩები დაატანეს, სარბენი არი გზისაო,
წინ ნათხარი ორმოები ნაგები სარდაფისაო.
ხოს ლაინი ბევრია და ფარჩა ბეზირგნისაო.
საყდარიც ბევრი ააგეს აშ თეთრი ქვითვირისაო,
ხატი და ჯვარი შიგ არის, სალოცავია ღვთისაო,
ბერი და მღველი ამდენი, როგორც რომ წვიმა წყლისაო.
ხაზინაები აწყვია, მოჭრილი თამარისაო*).

თვით თამარის ისნის (მეტეხის) სასახლის შემკულობას
ასრე აგვიწერს თანამედროვე დიდებული მგოსანი ი. შავთელი
(39-44):

თუ ვუქო სრანი შე ამას რანი:
გალავანისა შემკულობანი
მტილ-სამოთხენი თვალთ სამოთხენი,
ზედ ავაზანთა შექმნულობანი,
კართა სტოვანი – ერთა სტოლანი,
იპოდრომისა განხმულობანი.
სახმრად ლანკანთა თანად პინაკთა
ბალახშნით ხელჰყვეს შექმნულობანი.
ტახტ-საჯდომელნი მკამკამებელნი
სარდიონითა ხურუზმს შეშკულნი;
მისაყრდნობელნი, ძნელსაცნობელნი,

სამოთხით ნაძვნი თვით უდნობელნი.

ოქრო-ვერცხლებრივ, ბრწყინავს ცეცხლებრივ

კედელ-ყურენი, ფიქრით ძერწილნი,

ბივრილიონი, ლიგვრილიონი

ურთიერთობით შორის შთათხილნი.

გვირგვინოსანსა, პორფიროსანსა

უხდების პყრობა სკიპტრისა ხელსა...

ვინც იწყოს რიცხვი, იქმნას ურიცხვი

ლარი მათაგან დანათვალითა,

რიყე თვალისა წინ ნათალისა

*) ნუსხაში: თამაზ-ხნისაო.

წყალნი მგზებარობს შიგან ალითა.

შჩანს მარგალიტი, – ართუ ალიტი –

ოდენ ბურთისა საბურთალითა.

აქვს ზარდახჩანი მას-ყე ბოლჩანი

ლუსკუმებრ მათთვის დასაკრძალითა.

იაგუნდისა სხვა რად უნდისა!

ჯამები იყვის ლალ-ფირუზისა,

იყვის ჭურჭერთა სხვათ უცხოფერთა

სიმრავლით დება თვით ურიცხვისა,

ბევრად ძეს გორი, ერთა საგორი,

ზოდი ოქროსა, მისგან თლილისა.

ისმის მგოსანთა, ვით საფირონთა,

ხმანი ებნისა და წინწილისა“

საგულისხმოა, რომ ადგილ-ადგილ შავთელის სიტყვებით
შოთა რუსთაველი ასწერს თინათინისა და ტარიელის სასა-
ხლეების შემკულობას, ასე (ტ. 1342):

მუნ იდვა რიყე თვალისა ხელ-წმინდად განათალისა,
ჩნდის მარგალიტი ოდენი ბურთისა საბურთალისა.
ვინცა ჰქმნა რიცხვი ოქროსა, ვერვისგან დანათვალისა!
იგი სახლი ორმოცივე შიგან იყო გატენილი.
ჰპოვეს ერთი ზარადხანა აბჯრისათვის ახლად ქმნილი,
მუნ აბჯარი ყოვლიფერი ისრე იდვა, ვითა მწნილი! (ტ. 1527):
იაგუნდისა ჯამები იყვის, ლალისა ჭიქები.
კვლავ უცხოფერთა ჭურჭელთა სხდის უცხო-უცხო სიქები
მუტრიბნი მოდგეს, ყოველგნით ისმოდის ხმა წინწილისა
შეყრით ძეს გორი ოქროთა და ბალახშნისა თლილისა...

III თამარის ლაშქრობანი.

ა) მემატიანე შენიშნავს, თამარ მეფე ბუნებით მშვიდო-
ბიანი და მშვიდობის მყოფელი იყო, მტკიცედ ასრულებდაო
ცხრა ნეტარებას და ათსავე მცნებას. ვურთავ აქ ამ ნეტარე-
ბათ, რომ ცხადად გავითვალისწინოთ თამარის მეფური სუ-
ლისკვეთება.

ა. ნეტარ იყვნენ გლახაკნი სულითა, რამეთუ მათი არს სასუ-
ფეველი ცათა,

ბ. ნეტარ იყვნენ მგლოვარენი გულითა, რამეთუ იგინი ნუგე-
შინის ცემულ იქმნენ.

გ. ნეტარ იყვნენ მშვიდნი, რამეთუ მათ დაიმკვიდრონ ქვეყანა.

დ. ნეტარ იყვნენ რომელთა ჰშიოდეს და სწყუროდეს სიმართლისათვის, რამეთუ იგინი განსძლენ.

ე. ნეტარ იყვნენ მოწყალენი, რამეთუ იგინი შეიწყალნენ.

ვ. ნეტარ იყვნენ წმინდასი გულითა, რამეთუ მათ ღმერთი იხილონ.

ზ. ნეტარ იყვნენ მშვიდობის მყოფენი, რამეთუ იგინი ძედ ღმრთისად იწოდნენ.

წ. ნეტარ იყვნენ დევნულნი სიმართლისათვის, რამეთუ მათი არს სასუფეველი ცათა.

თ. ნეტარ იყვნეთ თქვენ, რამეთუ გყვედრიდნენ და გდევნიდნენ და თქუან ყოველი სიტყვა ბოროტი თქვენდა მომართ სიცრუით ჩემთვის (მათე 5, 3-11).

ათი მცნებაც ხომ მოითხოვს ერთარსის ღმერთის თაყვანისცემას, დედ-მამის პატივცემას, ექვს სადა დღეს რუდუნება-გარჯას ხოლო მეშვიდე დღეს საქველმოქმედო და სასულიერო ზრუნვას, უკრძალავს ადამიანს კაცის კვლას, აგრეთვე მრუშებას, პარვას, გულის აღიზინებას სახლისათვის მოყვასისა, მის ყანისა, მის მოხნისა, მხევლისა ხარხა, კარაულისა და ყოვლისა მის საცხოვარისა.

ვიმეორებთ, ამ მცნებებისა და ამ ნეტარებათა აღმასრულებელი იყო თამარი. იგეთი სიბრძნე, მეცნიერება და გონების სიმშვიდე ჰქონდაო, რომ თავის გამგეობა-ცხოვრების დროს ერთხელაც არ უბრძანებია ვისმესთვის ტაჯგანაგის დაკვრაო, გაჯობვა. თუმცა თამარს სძაგდა მესისხლეობა, თვალ-

თა დაბნელება, მაგრამ ყველას მისი შიში და ზარი ჰქონდა, მთელი მისი საბრძანებელი უძრწოდაო.

საწინასწარმეტყველო ამბობსო (ფსალმუნ. 36, 11)

„მშვიდთა დაიმკვიდრონ ქვეყანა, და იშვებდენ მრავლითა მშვიდობითა“, და თამარიც რომ მშვიდ იყო და მყუდრო და მშვიდობისა მყოფელი, ამიტომ თვითონაცა და მის სამფლობელონიც მშვიდობით იშვებენო, ასეთი სიმშვიდე და უვნებლობა ჯერ საქართველოს არ უნახავსო; იცოდაო წყნარად მეტყველებანი, სიბრძნით შეპასუხებანი (ქ. ცხ. 283-284), იყოო მხნე და წყნარი, ნარნარი, ცნობიერი და გონიერი მეფე (288).

ასეთივეა თამარი თანამედროვე მგოსნების მოწმობით.

შავთელი ამბობს (59):

„ვხედავ მაგ რტოსა გაშლით მარტოსა
გვართა მთავრობით ზესთ საჩინოსა
კაცთა მკოდვისა და მამკოდვისა
შეიწრებისა არ მომთმინოსა“.

ვიმეორებთ, აგეთი იყო გვარში მარტოდ დარჩენილი თამარი, დანაშთენი მეფეები, თვით მისი მამაც, დავით აღმაშენებელიც და სხ. კაცთა „კოდვას და მოკოდვას“ არ გაურბოდნენ!

ბ) მიუხედავად თავის სიმშვიდის მოყვარეობისა თამარი მაინც იძულებული იყო ეწარმოებინა სასტიკი ბრძოლა წინააღმდეგ იმ ველურ და ბრიყვ ძალთა და ურდოთა, რომელთაც სურდათ ფეხქვეშ გაეთელათ შემკული საქართველო,

რომელთა გულითადი წადილი იყო დათრგუნვა ქრისტიან მამაც ერის თავისუფლებისა. თამარი სულ მცირე უნდა ყოფილიყო, რომ მტრის ასეთი თავხედური მუქარა – კადნიერება მოეთმინა. ქართველი ერი, მხილველი თავის უებრო მეფის დიდებისა და აღტაცებული მის ელვარე საქმეებით, გულის სიღრმიდგან აღმოსთქვამდა: ჩვენი თამარი „სწორად არს მზისა, კირჩხიბსა ზისა, მთა ვერად სწორავს არარატისა!“ (შავთ. 13), არს „სიუხვედ ზღვებრი, სიმაღლედ ცებრი“ (ჩახრ. 22), და ამისთანას დაცემა-დათრგუნვა, ვიმეორებთ, ეწადათ მტრებს, სხვა და სხვა სულთნებსა და ათაბაგებს, თვით მაჰმადიანთა მოთავესაც, ხალიფას! მაგრამ მოსტყუვდნენ. ვინც თავისუფლებით გამსჭვალულია და თავისუფლებისათვის იბრძვის, მისი დაძლევა და მით უმეტეს, განადგურება ადვილი საქმე არ არის.

პირიქით, თვით თამარი მტერთათვის შეიქმნა იმ ბიბლიურ ლოდად, რომელმაც შემუსრა და მტვრად აქცია ბალტასარ მეფის სახელმწიფო სახეობა – ანდრიატი, რომელიც შეკოწიწებული იყო სასაცილოდ: თავი ოქროსი ჰქონდაო, მკერდი, მხრები და მკლავები – ვერცხლისა, მუცელი და თემოები – სპილენძისა, ბარკალნი – რკინისა, ხოლო ფეხები – თიხისა (დან. 2. 31-33). ჩვენმა მემატთანემაც ჯერ ისევ მეფედ დალოცვის დღესვე უწინასწარმეტყველა (ქ. ცხ. 274) თამარს, შენ მტერთათვის იქნებიო ბალტასარის შემმუსრველოდათ.

„ლოდისა მისებრ დანიელისა, რომელი გამოიკვეთა მთისაგან, იმატა და მატოს და მერმეცა იმატა ვიდრემდის იქმნა

მთა დიდ, და „ლოდ საკიდურ, არა ლოდ შებრკოლებისა“
(I პეტრე, 2,7), და შემუსრნა ყოველნი ხატნი და კერპოვ-
ნება ოქროსა, ვერცხლისა, რკინისა და რვალისა და კეცისა,
რომელნიმე უხილავთა ძალთა ძეგლები და ანდრიატები, და
რომელნიმე ხილულთა მბრძოლთა და წინააღმდეგთა ძლიე-
ბანი და სილაღენი" (ქ. ცხ. 274).

ასე წინასწარმეტყველებდა მემატიანე და აღსრულდა მი-
სი წინასწარმეტყველება. თამარ „წყნარს, შესაწყნარს" მა-
ხვილის აღება კაცთა სისხლის დასაღვრელად ეჯავრებოდა,
მაგრამ რადგან მტერმა იძრო მახვილი, მახვილითვე წარწყმ-
და, სიტყვისაებრ მოციქულისა: „ყოველთა რომელთა აღიღონ
მახვილი მახვილითა წარწყმდენ" (მათე, 26--52).

გ) აქ გვეძლევა შემთხვევა აეწეროთ თამარ მეფის ომ-
ბრძოლანი, მაგრამ მანამდე კი საჭიროა გავითვალისწინოთ
თვით თამარის ლაშქრის წეს-წყობილება, მისი რაოდენობა
და განაწილება ციხე-სიმაგრეებში და დავასახელოთ ის სახელ-
მწიფოები, რომელნიც მამინ ემეზობლებოდენ საქართველოს.

თამარის დროს მთელი საქართველო იყოფებოდა ცხრა
სამხედრო მისადევრად ანუ საერისთაოდ. ეს მისადევრები იყო:
რაჭა, სვანეთი, ცხუმი (აფხაზეთი), სამეგრელო, ქართლ-იმე-
რეთი, ტაო-კლარჯეთი, სამცხე, ჰერეთი და კახეთი. მისა-
დევრის უფროსად იყო ერისთავი, რომელიც ომის დროს გა-
მოდებდა სპასალარად თავის მისადევრის ლაშქრისა. თავის მი-
სადევარში იგი ითვლებოდა ყველა დანაშთენ ერისთავების
უფროსად და თათბირის დროს პირველობდა.

იმ ლაშქარის გარდა, რომელიც პირველ დამახების უმაღლეს უნდა გამოეყვანათ ერისთავ-სპარსალარებს, მეფეს ჰყვანდა მუდმივი ლაშქარი, 80,000 მეომარი, აგრედ-წოდებული როქის სპა, რომელსაც მეფე ასაზრდოებდა სახელმწიფო შემოსავლით. ესენი ყველანი ცხენოსნები იყვნენ. ამას ჰმოწმობს რუსთაველიც: „კაცი ოთხმოცი ათასი ჰყვა ცხენებითა ვარგითა“ (1553), „კაცი ოთხმოცი ათასი ყველაი დაკაზმულია, კაცსა და ცხენსა ემოსა აბჯარი ხვარაზმულია“ (1543). ეს როქის სპა იწოდებოდა აგრეთვე მსახურად და მის უფროსად იყო მსახურთ-უფროსი. ამის მოვალეობა იყო სტრატეგიულს ადგილებსა და ციხეებში ჰყოლოდა ციხისთავები და მეციხოვნე რაზმი, რომელიც ემორჩილებოდა ციხისთავს, და აგრეთვე მეფესთან ტაძრეულნი, რომელთა ვალად ედოთ მეფის სასახლის დაცვა. საზოგადოდ, მსახურთ უხუცესი მუდამ მზათ უნდა ყოფილიყო სალაშქროდ გასასვლელად, იარაღი და სხ. ყველა საჭირო ზომისა უნდა ჰქონოდა. ლიყო, რომ მტრის ასეთი თავხედური მუქარა – კადნიერება მოეთმინა. ქართველი ერი, მხილველი თავის უებრო მეფის დიდებისა და აღტაცებული მის ელვარე საქმეებით, გულის სიღრმიდან აღმოსთქვამდა: ჩვენი თამარი „სწორად არს მზისა, კირჩხიბსა ზისა, მთა ვერად სწორავს არარატისა!“ (შავთ. 13), არს „სიუხვედ ზღვებრი, სიმაღლედ ცებრი“ (ჩახრ. 22), და ამისთანას დაცემა-დათრგუნვა, ვიმეორებთ, ეწადათ მტრებს, სხვა და სხვა სულთნებსა და ათაბაგებს, თვით მაჰმადიანთა მოთავესაც, ხალიფას! მაგრამ მოსტყუვდნენ ვინც თავისუფ-

ლებით გამსჭვალულია და თავისუფლებისათვის იბრძვის, მისი დაძლევა და მით უმეტეს, განადგურება ადვილი საქმე არ არის.

პირიქით, თვით თამარი მტერთათვის შეიქმნა იმ ბიბლიურ ლოდად, რომელმაც შემუსრა და მტვრად აქცია ბალტასარ მეფის სახელმწიფო სახეობა – ანდრიატი, რომელიც შეკოწიწებული იყო სასაცილოდ: თავი ოქროსი ჰქონდაო, მკერდი, მხრები და მკლავები – ვერცხლისა, მუცელი და თეძოები – სპილენძისა, ბარკალნი – რკინისა, ხოლო ფეხები – თიხისა (დან. 2. 31-33). ჩვენმა მემატიაანემაც ჯერ ისევ მეფედ დალოცვის დღესვე უწინასწარმეტყველა (ქ. ცხ. 274) თამარს, შენ მტერთათვის იქნებიო ბალტასარის შემმუსრველ ლოდათ.

„ლოდისა მისებრ დანიელისა, რომელი გამოიკვეთა მთისაგან, იმატა და მატოს და მერმეცა იმატა ვიდრემდის იქმნა მთა დიდ, და „ლოდ საკიდურ, არა ლოდ შებრკოლებისა“ (1 პეტრე, 2,7), და შემუსრნა ყოველნი ხატნი და კერპოვნება ოქროსა, ვერცხლისა, რკინისა და რვალისა და კეცისა, რომელნიმე უხილავთა ძალთა ძეგლები და ანდრიატები, და რომელნიმე ხილულთა მბრძოლთა და წინააღმდეგთა ძლიერნი და სილაღენი“ (ქ. ცხ. 274).

ასე წინასწარმეტყველებდა მემატიაანე და აღსრულდა მისი წინასწარმეტყველება. თამარ „წყნარს, შესაწყნარს“ მახვილის აღება კაცთა სისხლის დასაღვრელად ეჯავრებოდა, მაგრამ რადგან მტერმა იძრო მახვილი, მახვილითვე წარწყმდა, სიტყვისაებრ მოციქულისა: „ყოველთა რომელთა აღიღონ

მახვილი მახვილითა წარწყმდენ" (მათე, 26-52).

გ) აქ გვეძლევა შემთხვევა ავწეროთ თამარ მეფის ომ-ბრძოლანი, მაგრამ მანამდე კი საჭიროა გავითვალისწინოთ თვით თამარის ლაშქრის წეს-წყობილება, მისი რაოდენობა და განაწილება ციხე-სიმაგრეებში და დავასახელოთ ის სახელმწიფოები, რომელნიც მაშინ ემეზობლებოდენ საქართველოს.

თამარის დროს მთელი საქართველო იყოფებოდა ცხრა სამხედრო მისადევრად ანუ საერისთაოდ. ეს მისადევრები იყო: რაჭა, სვანეთი, ცხუმი (აფხაზეთი), სამეგრელო, ქართლ-იმერეთი, ტაოკლარჯეთი, სამცხე, ჰერეთი და კახეთი. მისადევრის უფროსად იყო ერისთავი, რომელიც ომის დროს გამოდიოდა სპასალარად თავის მისადევრის ლაშქრისა. თავის მისადევარში იგი ითვლებოდა ყველა დანაშთენ ერისთავების უფროსად და თათბირის დროს პირველობდა.

იმ ლაშქრის გარდა, რომელიც პირველ დამახების უმაღვე უნდა გამოეყვანათ ერისთავ-სპარსალარებს, მეფეს ჰყვანდა მუდმივი ლაშქარი, 80,000 მეომარი, აგრედ-წოდებული როქის სპა, რომელსაც მეფე ასაზრდოებდა სახელმწიფო შემოსავლით. ესენი ყველანი ცხენოსნები იყვნენ. ამას ჰმოწმობს რუსთაველიც: „კაცი ოთხმოცი ათასი ჰყვა ცხენებითა ვარგითა“ (1553), „კაცი ოთხმოცი ათასი ყველაი დაკაზმულია, კაცსა და ცხენსა ემოსა აბჯარი ხვარაზმულია (1543). ეს როქის სპა იწოდებოდა აგრეთვე მსახურად და მისს უფროსად იყო მსახურთუფროსი. ამის მოვალეობა იყო სტრატეგიულს ადგილებსა და ციხეებში ჰყოლოდა ციხისთავ-

ვები და მეციხოვნე რაზმი, რომელიც ემორჩილებოდა ციხის თავს, და აგრეთვე მეფესთან ტაძრეულნი, რომელთა ვალად ედოთ მეფის სასახლის დაცვა. საზოგადოდ, მსახურთ უხუცესი მუდამ მზათ უნდა ყოფილიყო სალაშქროდ გასასვლელად, იარაღი და სხ. ყველა საჭირო ზომისა უნდა ჰქონოდა.

დ) საომრო იარაღები იყო ჯავშანი, ხაფთანი, პოლოტიკნი, საბარკულნი, მუზარადი, ჩაბალახი, ხმალი, ლახტი, ლახვარი, ჩუგლუგი, გურზი ოროლი, შუბი, ხიშტი, მშვილდისარი. ისარი იყო ნაირნაირი: ბოძალი მსხვილ ნადირთათვის, ქეიბური მხეცთათვის, სარჩა და ქიბურჯი წვრილ ნადირთათვის, ხოლო კაპარჭი ანუ საყალნო იხმარებოდა ომბრძოლაში.

ე) ქვეყნის სიმაგრედ ითვლებოდნენ ციხეები, რომელთა გალავნები 10--1-4 ალაბის სიმაღლედ აგებული იყო. ციხეებს ხშირად ბურჯებიც ჰქონდა კუთხეებში. ამ ბურჯებში სხდებოდნენ მსროლელები და იქვე მოწყობილიყო ფილოკავანები ქვების სატყორცად. ამავე ფილოკავანებს ხმარობდნენ მტრის სიმაგრეების გასატეხადაც.

ციხეთა რიცხვი იყო მრავალი*). მათი პირველი რიგი მიჰყვებოდა სამეფოს საზღვრებს, მეორე რიგი გაწყობილიყო მათ მიყოლით უფრო შიგნით, შემდეგ კიდევ იყო სხვა რიგი ციხე სიმაგრეებისა ვიდრე სატახტო ქალაქამდე, რომელსაც აგრეთვე ჰქონდა თავისი ციხე. ასე რომ მთელი საქართველო თითქმის შეადგენდა ერთს უზარმაზარ ციხე-სიმაგრეებიანს სამხედრო ბანაკს.

წესად იყო, რომ ყოველს მთავარს (ერისთავს) ჰქონოდა საკუთარი ციხე-ქალაქი, სიმაგრე. არსებობს ერთი ძველი სიგელი, რომელიც შეეხება სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოს. მასში ნათქვამია, რომ ყოველ დიდგვარიანს თავადიშვილს უნდა ჰქონდესო საკუთარი ეკლესია ანუ მონასტერი, საგვარეულო სასაფლაო. ხშირად ამგვარ თავადებს საკუთარი ციხეებიც ჰქონდათ. მაგრამ არათუ თავადებსა და დიდებულებს, კოშკითუ ბურჯი ჰქონდათ ცალკე გეარეულობათაც, აგრეთვე მოზრდილ სოფლებსაც. ამ სასოფლო თუ საგვარეულო სიმა-

*) ვახუშტის გეოგრაფიით საქართველოში იყო **195 ციხე** (ქართლში 89, კახეთში 25, მესხეთში 21, იმერეთში 60), **68 ქალაქი** (27-12-16-13), **146 მონასტერი** (70-24-25-27).

გრეებს ერქვა კარი. ასეთივე სახელით იხსენებოდა სახელმწიფოს სტრატეგიული სიმაგრეები. ასეთები იყო, მაგ. დარიალანთ-კარი (– აწ დარიალი), რომელიც იღებოდა და იკეტებოდა მეფის ბრძანებით. ზეკარი – ასე ეწოდებოდა ორს ციხეს, ამათგან ერთი იყო რაჭის ზემო ჩრდილოეთისკენ მიმავალ ვიწროებში და ერთიც იმერეთიდან სამცხეში გადამავალ გზაზე. იყო აგრეთვე ტაოსკარი, ტაშის-კარი, ღართის-კარი და სხ., ანდა კარსანი, არაგვის-კარი, წინამძღვარიანთ-კარი. ასეთი სახელი იმიტომ მიეთვისათ, რომ ჰკრავდნენ რომელიმე ყელს, ხეობაში შესასვლელ გზას, ან ერთი კუთხიდან მეორეში გადასასვლელ უღელტეხილის ბილიკს.

განაპირა ციხეებად ითვლებოდნენ ხოფი (ჭანეთში), თორთუმი, ბაიბურთი, არტანუჯი, თუხარისი, ოლთისი, არტანი, თმოგვი, ახალქალაქი, ყველი, ოძრახე, ლორი, სამშვილდე, კლდეკარი, ხუნანი. ამათ წინა რიგზე იყვნენ დაპყრობილი სიმაგრეები არზრუმი, დვინი, კარისი, ანისი, შამქორი. შავი ზღვის პირს მიჰყვებოდა გონია, ბათომი, ქაჯეთის-ციხე, ფოთი, ანაკოფია, ცხუმი, კაპუტის-კარი (ჩრდილოეთისკენ გადამავალი ბილიკები), მური და სხ. ამათ წინ სკანდა, ვარციხე, ციხე-გოჯი, ქუთაისი, მუხური .. იმერეთიდან მომავალ გზაზე შორაპანი, სურამი, გორი, უფლის ციხე... ასევე მრავალ ციხეებით მოცულიყო მთელი კახეთიც, ხოლო აღმოსავლეთის მიჯნაზე იყო ხილხალი (აწინდელს საუდოში), რომლის უკან იყო ყაბალა, აქეთ შაკიხი (ნუხი), შინი, ქურმუხის-სიმაგრე (აწ ყალა-დერა), ვარდიანი, ფიფინეთი, მაჭი (მაწეხი), ბელაქანი ლაგოდეხი, კაბალი, გრემი, თოლა, კვეტერი, ბახტრიანი...

თვით ქალაქები მარტო ქალაქები კი არ იყვნენ, არამედ ციხე-ქალაქები.

ციხე-კოშკ-კარ-ბურჯებს გარდა ქვეყანას ამაგრებდნენ დიდრონი მთები და მთათა შტოები და გორაკები, რომელთაგან დაყოფილ-დასერილია საქართველო სიგრძე-სიგანეზე. როდესაც დასახელებული სიმაგრეები ვერ უძლებდნენ მოსულ მტერს, ჩვენს ხალხს შეიხიზნავდნენ ხოლმე კავკასიონისა და სხვა მთების მიუვალი ხევები, კალთა-ფერდობები. ასე გადურჩნენ, მაგალ., ამერლები ლანგთემურის შვიდ-გზის

შემოსევის მრისხანებას.

ასე რომ კავკასიონი ზღვიდგან ზღვამდე შეადგენდა ერთ საიმედო ზღუდეს, ასეთივე იყო კასპიის ზღვა აღმოსავლეთის მხრით და შავი ზღვა დასავლეთის კედრით. ბუნებით გაუმაგრებელ პირად რჩებოდა მთელი სამხრეთის კედრი, თუ ამისთანად არ ჩავაგდებთ იმ მთებს, რომლებსაც გამოსდიან ჭოროხის ხეობისა და მტკვრის ხეობის წყლები, და აგრეთვე თვით ჩქარს არეზს, რომელიც თამარის დროს ითვლებოდა საქართველოს მიჯნად, მაგრამ მაინც ეს პირი უფრო სუსტი იყო და აქედგან უფრო ხშირად მოაწვებოდა ხოლმე მტერი ჩვენს ქვეყანას.

ვ) უმთავრესი სამხედრო გზა მიჰყვებოდა მტკვრის ხეობას და მიდიოდა არზრუმამდე, მისი განაყოფი გზები გადადიოდნენ იმერეთშიაც, გურიასა და კლარჯეთს, მიიმართებოდა დარალისკენაც. სხვა გზა ფოთიდან ქუთაის-შორაპნით შემოდის ქართლს. ტფილისიდან გზები მიდიოდნენ განჯისკენ, კახეთისკენ და სხ. ქ. ცხოვრება იუწყება, რომ ეს გზები (ალბად, არა ყველა) ქვაფენილ ჰყოლოდავით აღმაშენებელმა, ალბად, თვით თამარმაც არ მოაკლო მზრუნველობა. იგი სამეფოს ყოველ კუთხეს მიმოვლიდა ხოლმე, უწევდა ცხუმამდე და სვანეთამდისაც, სჩანს, გაკეთებული გზები იყო.

წყობა ქართველთ ლაშქრისა შეფარდებულიყო თვით მცხოვრებთა მოსახლეობის კვალობაზე: სამესხე-კლარჯნი, როგორც წინაპირის მკვიდრნი, დგებოდნენ ლაშქრის თავს, მოწინავედ, იმერნი მარჯვნივ, კახ-სომხითარნი მარცხნივ, ხოლო

შუაგულს – ქართლელნი. ამ წესის შეცვლა ხშირად უკმაყოფი-
ლობასაც გამოიწვევდა ხოლმე, ლაშქრის შესაკრებელ ასპა-
რეზად დანიშნული იყო დიდუბე. აქ გვაგონდება გრიგოლ
ორბელიანის „სადღეგრძელოს“ ნაწყვეტი:

„შეკრბა დიდუბეს ლაშქარი:

კ ა ხ ი ფარ-შუბით, თ უ შ ი ხმლით,

ფ შ ა ვ-ხ ე ვ ს უ რ ს შვენის აბჯარი,

მკლავით ძლიერით ქ ა რ თ ლ ე ლ ი,

ვით ციხე-ბურჯი მაგარი,

ო ს ი ფეხ-მარდი, მ თ ი უ ლ ი

ბრძოლაში შეუპოვარი.

მ ე ს ხ ი სწავლითა ქებული,

გმირი ი მ ე რ ი ზრდილობით

და მშვილდოსნობით ა ფ ხ ა ზ ი ,

გ უ რ უ ლ - ს ვ ა ნ - მ ე გ რ ი მკვირცხლობით“...

მივიდოდნენ-რა ბრძოლის პირს, გაეწყობოდნენ წესისა-
მებრ თემ-თემად და ძახილით: „აბა, ხელნი ხმალსა და სულ-
ნი ღმერთსა!“ მიესეოდნენ მტერს გრიგალ ქარულად.

6. საქართველოს მეზობელი სახელმწიფოები.

ა) ტორნაუს ისტორიული ატლასი რომ გადავშალოთ,
დავინახავთ, რომ მე-XII საუკ. საქართველოს უკავია მიწა-
წყალი ორზღვას შუა კავკასიონამდის არეზის გაყოლება კას-
პის ზღვამდე და ჭოროხის სათავეებიდამ გონიით შავზღვამ-
დე. ამას იქით კი საქართველოს გარეშემო მოწყობილან

თურქთა სახელმწიფოები, გარდა მცირე ზოლისა, ლაზისტანის გაყოლება შავი ზღვის პირპირ, რომელიც ეკუთვნოდა საქართველოს მუდმივს მეზობელს საბერძნეთს.

ბ) მდ. დებედიდამ მტკვრის გაყოლება ხილხალამდი, რომელიც საუდოშია (აწინდ. ნუხის მაზრაში), ვიდრე დარუბანდამდე და კასპიის ზღვამდე უხსოვარ დროიდგან არსებობდა ორი სამთავრო, რანისა ანუ ბარდავისა და შარვანისა. ქართლის-ცხოვრების გადმოცემით, პირველი შეადგენდა ქართლოსის ძმის ბარდოსის წილ-კერძს, მაგრამ აქ ნინოს დროსა და შემდეგ მე-VI საუკ. უფლებდნენ სპარსეთის ხელმწიფეები, რომელთა პატიახში და მარზაპნები განაგებდნენ ამ ქვეყანას. მეექვსე საუკუნეში კი ბარდავში იჯდა თვით ყაენის შვილი ხოსრო II. სპარსელების შემდეგ მთელი ეს არემარე დაიპყრეს არაბებმა და ბარდავით უფლებდნენ ტფილისამდე, საცა აგრეთვე იჯდა მათი ემირი. იგი ბოლოს შედიოდა არან-ადერბეჯანის სახელმწიფოში. მცხოვრებთა უმეტესობა აქ იყო სომხობა, თურქობა, სპარსობა.

რან-ბარდავის ჩრდილოეთი ნაწილი ხილხალს, შამახიას შარვანი დარუბანდამდე შეადგენდა ცალკე სამთავროს, საცა უფლებდნენ შარვაშეები ანუ შარვან-შაები (ქ. ცხ. 272), რომელნიც იყვნენ უწინდელ ჰერეთ-ალბანიის მეფეთა მოადგილენი. თამარის დროს აქ მთავრობდა აღსართან შარვაშე, რომელიც იყო თამარ მეფის პაპის დავით აღმაშენებლის ქალის თამარის ქმრის ახისტანის (აღსართანის) შვილის-შვილი (Nist de la g 360; ქ. ცხ. 245). ეს ახისტან შარვაშე აღმა-

შენებელის მამის დროს წავიდა სულტან მალიქშას (†1092 წ.) წინაშე ისპანს და გამაჰმადიანდა. მას და მის მემკვიდრე კვირიკეს სასტიკად ებრძოდა დ. აღმაშენებელი. 1101 წელს დავითმა კვირიკე აღსართანიძეს წაართო ციხე ზედაზენი შემდეგს წელს გამეფდა კვირიკეს ძმისწული აღსართან მეორე, მაგრამ ესეც დაატყვევა მეფემ და შემოიერთა კახეთ-ჰერეთი. ივნისის თვეში 1123 წელს აღმაშენებელმა გაილაშქრა შარვანს, აიღო შარვანშეს სატახტო გულისტანი (ქ. ცხ. 251). ხოლო აღსართან შარვანშა თამარ მეფეს „მსახურებდა და მონებდა მონებითა ყმებრივით“ (ქ. ცხ. 287).

რაიც შეეხება რან-განჯის სამფლობელოს, არის ცნობა, რომ ეს მხარეც დაპყრობილი ჰქონდათ დავით აღმაშენებელსა და მის შვილს დიმიტრის. აგრედ-წოდებული დარუბანდისკარები, რომელიც გელათშია, მოტანილია განჯიდან ამ ქალაქის აღების შემდეგ 1139 წელს (ვახუშტი 184, შენ.)

გ) საქართველოს კავკასიონის გადაღმით ემეზობლებოდა ხაზარეთი ანუ ყიფჩაღეთი, რომლის მიწა სწვდებოდა მდინარე დონსა და ატალა (ვოლგა) კასპიის ზღვას. რუსები ყიფჩაღებს ეძახდნენ კომანებს და პოლოვცებს. მათ ჰყვანდათ საკუთარი მეფე ანუ ხანი. ეს ერ იყო ძლიერი და ფრიად მეომარი. აქედგან მათი ერთი ნაწილი 1086 წელს გადასახლდა უნგრეთს და 1410 წელს გაქრისტიანდა. ხაზარების უმთავრეს ქალაქს ერქვა სვიაჯი. ამათ ეწვია დავით აღმაშენებელი 1118 წელს, შეირთო ყიფჩაღთა მეფის შარაგანიძის ასული გურანდუხტი, იქიდგან გამოიყვანა 40,000 სახლი ყიფჩაღელი,

მოიყვანა საქართველოში და აქ მეშველ ლაშქრად გაწურთნა.

ამ სვიაჯიდაძვე, როგორც იყო ნამქვამი, თამარ მეფისთვის ქმრად მოიყვანეს რუსი. ყიფჩალთა მეფის ძმა სევიჩი-სავალ-თი თამარ მეფეს ძლიერის ლაშქრით შველოდა შამქორის ბრძოლაში (ქ. ცხ. 302, 304). ამ ქვეყანას იქით იყო თვით რუსეთიც. ჩახრუხადემ იცის, რომ თამარის (!) გული

ატალას მოჰყვის, ქვეყანა მოსცვის, არვისი ჰქონდის შესაყარი,

ხაზარეთს დაჰყვის, რუსეთსაც ჩაჰყვის, ზღვის პირით ჰქროდის

ტაროსა ქარი“ (ტ. 60).

დ) ყიფჩალეთის დასავლეთით იყო ოსეთი კავკავიდამ იალ-ბუზისკენ მთა-ლელეებში ჩასახლებული. ოსთა ტალღა ალანთა სახელწოდებით ერთ დროს მიუწევდა სამურზაყანო-აფხაზე-თამდე. იქ ეხლაც არიან ქართველი ალანიები. ერთ კლასი-კურ მწერლის გადმოცემით, ალანები ივერთა ჯგუფისანი არიანო, მაგრამ მათ საკუთარი ენა აქვთ, რომელიც უახ-ლოვდება გერმანულს. ოსები უწინდელ დროიდგანვე და-ახლოვებულ იყვნენ ქართველებთან. მათ ჰყვანდათ საკუ-თარი მთავრები. ჩვენს მეფეებს მათთან ხშირად მონათესაობა ჰქონდათ. მომყავს სახალხო ლუქსი, რომელიც ახასიათებს ოსების მეფეებს და თვით ქვეყნის სიავ-კარგესაც გვაცნობებს რამდენათმე:

„ჩვენ ვიყავით ცხრანი ძმანი ჩარჯონიძე--ჭარხილანი:

ო ს-ბ ა ღ ა თ ა რ, დ ა ვ ი თ-ს ო ს ლ ა ნ ო თხ სამეფოთ მებრძოლანი.

ფ ი დ ა რ ო ს, ჯ ა დ ა რ ო ს, ს ა ყ უ რ ი და გიორგი – ყველანი

რისხვითა და მეხის-ტეხითა მტრისა შემხედვარანი.

ჩვენნი ძმანი სამნი ბერნი: ისაკ, რომანოზ და ბასილ
იქმნენ თვისის ცხოვრებითა ქრისტეს ღმერთის კარგნი ყმანი.
ჩვენ გვიჭირავს მიმოსასვლელი ოთხის კუთხის იწრო გზანი
კასარზუგ სიმაგრე გვაქვს და აქ გვიჭირავს ხადის კარი
საიქაოს მოიმედე სააქაოს კარგა მდგარი
ოქროის და ვერცხლის მიწა ამდონი გვაქვს ვითა წყალი...

კავკასიონი დავიპყარ, ოთხ სამეფოს გავუმკლავდი.

ქართველს ბატონს და მოვტაცე, არ დავაგდე ჩემი გვარი

მომწვდა, ფიცით მილალატა, მან დაიდვა ჩემი ბრალთა:

ბაღათარ წყალსა მიეცა, აღიხოცა ოსთა ჯარი

ვინცა ესე ლექსი იხილოთ მცირეთ ბრძანეთ შენდობანი!“

აქ მოხსენებული ბაღათარ იყო ვახტანგ გორგასლის
თანამედროვე (VI ს.). მან მეფეს და მოსტაცა, მაგრამ ვახ-
ტანგმა დაამარცხა, დაც გაანთავისუფლა.

თამარის დროს შეერთ-შენივთდა შვიდთავე ძმათა – ქართ-
ლოსის, ბარდოსის, მოვაკანის, ჭე-ის, ეგროსის, ლეკანის
და კავკასის – წილხვედრი ნაწილები, და ქართველთა მბრძანე-
ბელიც იწოდა შვიდთა სამეფოთ ხელმწიფედ. თამარის სიგელ-
გუჯრები იწყებოდა ასრე: „თამარისაგან ბაგრატიონიანისა ნე-
ბითა ღვთისაითა მეფე აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახ-
თა და სომეხთა მეფისა და დედოფალთ დედოფლისა და ყოვ-
ლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ფლობით მპყრობე-
ლისა“.

ე) პონტოს გაყოლება, როგორც იყო ნათქვამი, საქარ-
თველოს მეზობლობდა საბერძნეთი, ხოლო ამ პონტოს იქით

სამხრეთისკენა და აღმოსავლეთისკენ ჩამწკრივებული იყო სელ-ჩუკიანთ თურქების სასულთნო-საათაბაგოები ინდოეთამდე და არალის ზღვის იქით მდინარე ჯეძხუნამდე.

ვ) თურქების თავდაპირვანდელ სამშობლოდ ითვლება შუა-აზია, მეტადრე არალისა და ბუხარის მისადევარი. მათი ქვეყანა ძველადგანვე იწოდებოდა თურანად, რომელიც უწინარეს დროითგანვე თავის უბოროტეს მტერად სთვლიდა ერანს. ერან-თურანის ბრძოლა-ომებს აწარმოებდნენ იგეთი მძლავრი გმირები, ვით როსტომი, ზურაბი, აფროსიაბი და სხ. მე-V-IV ს. ქრ. წინად მათი დიდი ტალღა მოაწვა დასავლეთს და მან, სხვათა შორის, საქართველოც დაიჭირა მცხეთიდან მტკვრის თავამდე. იგი განდევნეს ალექსანდრე მაკედონელის ჟამს, მაგრამ მათი ნაშთი აქა-იქ დარჩა სამეფოს კუთხეებში. შემდეგ, მე-VI ს. ქრ. შ. კიდევ მოვიდა მეორე ტალღა ავარებისა და ხუნძების სახელით, და მოედვა თითქმის მთელს კავკასიას. სამუდამოდ კი იგინი დამკვიდრდნენ დალისტნის ყუმუხ-ხუნძახში.

მე-X საუკუნის ნახევრიდან ტიგრ-ეფრატის ხეობებსა და სპარსეთ-თურანეთში ინდუსტანამდე გამრავლდნენ აღმოსავლეთ ერთა დინასტიები, რომელთაგან უძლიერესნი იყვნენ ბუიდები. ამათი წარმომადგენელი იბნ-რადეკი ხალიფას კარზე ბაღდადს შეიქმნა პირველ ემირ-ალ-ომრად, ე. ი. მთავრად მთავართა. ამან მიითვისა საერო უფლება, რომელიც მანამდე (938 წ.) სასულიეროსთან ერთად ეკუთვნოდა თვით ხალიფას*) (შლოსსერ, 2, 344). შემდეგ გაძლიერდნენ სელჩუკიანთ

თურქები.

ლაზნა. თურქმა ალპ-ტეკინმა ავღანისტანში დააარსა (961

წ.) ახალი დინასტია ლაზნელებისა, ციხე-სიმაგრე ლაზნა აქცია უდიდეს ქალაქად, რომელიც უმეტესად გაადიდა ლაზნელ მაჰმუდმა. ამან თავის სამეფოს შემოუერთა ჩრდილოეთი ინდუს-ბანი, ხოვარეზმი, აგრეთვე ხორასანი. ასე რომ მისი სამე-

*) ემირებად იყვნენ იზნ-რაიეკი (†938 წ.). იყო განათლებული კაცი. მან კუფიურ წერის სანაცვლოდ შემოიღო ჩქარ-საწერი ანბანი, ბარამი (†941 წ.), ობეადალახ, კუტეკან (941 წ.), აბუ-მუჰამედი, ტურუნ თურქი (†943 წ.), ზადრა და სხ. ოსმალეთის სულთნებმა ბოლოს შეირთეს ორთავე – სამოქალაქო და სასულიერო უფლება ხალიფასი და თვით იწოდნენ მაჰმადიანთა ხალიფად.

ფო ერთის მხრით სწვდებოდა ინდოეთს განგამდე და ნახევარკუნძულ უზურეთამდე და მეორე მხრით ადირბეიჯანამდე და ეგვიპტემდე. მაგრამ მაჰმუდი რომ მოკვდა 1031 წელს, მისი სამეფო დაიპყრა სელჩუკიანთ სულთანმა თოდრულბეგმა.

სელჩუკიანები, შლოსსერის ცნობით (II, 640), თურქთა ტომის ხალხია, რომელიც თუმცა ეკუთვნის კავკასიის ერთა ნათესაობას, მაგრამ არ შედის ინდიურ-ევროპიულ შტოში, არამედ მის მიყოლით შეადგენს ცალკე კავკასიურ რასას. მისი უძველეს ისტორიას სიცხადე ეძლევა მეათე საუკუნიდან. ამ საუკუნის ბოლოს იგინი გამოჩნდნენ ყირღიზების მხარეში. მათი წინამძღოლები ხარკს აძლევდნენ დიდს ხანს ბიგუს. 970

წელს მათი წინამძღოლი სელჩუკი დოკაკისძე განთავისუფლდა ბიგუ-ხანის მოხარკეობიდან და გადასახლდა ბუხარის მომიჯნავედ და მაჰმადიანობა ირწმუნა. აქ გამრავლდნენ თათართა ურდოების ნატამალებიდან. იწყეს გაძლიერება სელჩუკის ძის იზრაელის ანუ არსლანის მოთავეობითა და დაემუნნენ ჯიხუნის აქეთ მხარეს. არსლანის შვილიშვილთა იაბლუს, თორულბეგის და დაუდ ჰაგრუბეგის მთავრობაში დააწესეს თვისი ძლიერი სელჩუკიანთ სახელმწიფო. ჯერ ისევ იზრაელმა დაიპყრო ბუხარია. მაგრამ მალე დროში ეს ბუხარა დაიპყრა ლაზნელ მაჰმუდ I-მა და იზრაელი მის ქვეშევრდომად იქცა. მაჰმუდმა სელჩუკიანები გაჰფანტა, მაგრამ იზრაელმა შემოიკრიბა იგინი და დაბინავდა ადირბეჟანში. გაიმართა სასტიკი ბრძოლა ლაზნელებსა და სელჩუკიანებს შორის. ლაზნელები დაიყვნენ მრავალ სამთავროებად. იგინი სასტიკად დაამარცხა (1041 წ.) თორულბეგმა, რომელიც უკვე იწოდებოდა სულთანად აღმოსავლეთ სპარსეთისა. მან ეს მხარე გადასცა თავის ძმას ჰაგრუბეგს და თვითონ დაბინავდა ჯერ რეას და მერე ჰამადანს (1045 წ.). ხუთი წლის შემდეგ ლაზნელებს წაართვა ისპაანი. ამასობაში ხალიფას კარზე დიდი ბრძოლა გაიმართა. ხალიფამ მიიწვია თორულბეგი. ამან დაიჭირა ბაღდადი, მერე მოსული, საცა თავის მოადგილედ დასტოვა თავის ძმა იბრაიმ-ინალი და თვითონ მივიდა ბაღდადს და ხალიფამ იგი გამოაცხადა (1058 წ.) ემირ-ალ-ომრად და ჩააბარა მას თავისი სამოქალაქო უფლებები. მან დაიპყრა სპარსეთი და ერაყი. იგი გარდაიცვალა 1063 წელს უშვილოდ.

გასულთნდა მისი ძმისწული ალპ-არსლანი, მაგრამ ქირმანი და ფარსისტანი წილად ხვდა თოღრულისავე ძმისწულს ყადერს. ახალმა სულთანმა დაიპყრა თურქისტანი, ხოვარეზმი და დაუწყო ბრძოლა ქართველებსა და ბერძნებს. დაატყვევა იმპერატორი რომანოზ დიოგენი. იგი მოკლეს 1072 წ. გასულთნდა მისი შვილი მალექ-შა, რომელიც მამაზე ძლიერი ხელმწიფე იყო. მან საქართველოსკენაც გამოილაშქრა და ბევრი უბედურება დაატეხა თავს. გაჭირებული ჩვენი მეფე გიორგი დავით აღმაშენებლის მამა ეწვია მას და შეაბრალა თავისი სამეფო. მალექ-შა †1092 წ. მის სახელმწიფოში ითვლებოდა შვიდი სამეფო. მათ შორის იყო:

იკონია ანუ რუმი. ამ მცირე-აზიის სამფლობელოს საზღვარი მიუწევდა არზრუმამდე და სირიამდე. მას ეკუთვნოდა კაპადოკია, კილიკია, ისავრია, კიზიკი, ნიკია. სულთნებად აქ იყვნენ სოლომან I (†1086 წ.), მისი ძე ყილიჯ-ასლანი მასუდი († 1102 წ.). მისი ძმა ქაიხოსრო, რომელსაც ტახტი წაართვა ყილიჯ-ასლანის ძემ როკნ-ედდინმა ანუ ნუქარდანმა, რომელიც დაამარცხა თამარმა 1203 წელს. ნუქარდანი † 1204 Hist. de la g., 456, შ. 2).

ალეპო=ჰალეპი=ქალეპი სირიაში. აქ მეფობდა აღსულ-ღული. აგრეთვე თურქმან ორტოკი და მისი ძე ათაბაგი ილ-ლაზი, ნურ-ედ-დინი (1145-1174 წ.). ამ ნურედდინის დახმარებით ეგვიპტესა და იემენს გასულთნდა სალადინი, რომელიც ნურედდინის შემდეგ შეიქმნა მეფედ სირიისა, დაამარცხა ქრისტიანები პალესტინისა (1187 წ.) და დაიპყრა იერუ-

სალმი. თავის სიკვდილის (1193 წ.) წინად სალადინმა სულთანად გამოაცხადა თავისი შვილი ათზალი და მისცა მას დამასკო, სამხრეთი ასურეთი და პალესტინა, მეორე შვილს აზიზ მისცა ეგვიპტე, მესამეს ზაგირს – ალეპო, ხოლო ძმა ადილი გაამეფა ყარყრს და შაუმაკს. მალე ადილმა დაამარცხა ათზალი და შეიქმნა ხელმწიფედ ნუბიიდან შუაგულ არმენიამდე, მის სახელს მეჩითებში იხსენიებდნენო საქართველოს პირიდან ადენის სრუტემდე (ვებერი, VII, 92; შლოსსერ III, 84).

ბაღდადი დააარსა ხალიფა მანსურმა 762 წელს და ამის შემდეგ ხუთის საუკუნის განმავლობაში ითვლებოდა სატახტო ქალაქად არაბთა სახელმწიფოისა,

ყარამანია ხორასანსა და სპარსეთის სრუტეს შორის და **ერაყი** ქალაქებით ისპაანი და თეჰრანი. ყარამანიაში მთავრობდა ყადერი, მალექ-შამ განდევნა და ტახტზე დასო მისი შვილი სულტან-შა (1073 წ.) აქეთ იყო გამოთხოვილი თამარ მეფის მამიდა რუსუდანი, ქართ. ცხოვრებით (გვ. 292) ხვარასნისა და ერაყისა სულტანთა სძლობითა გამეცნიერებული, მუნებრივთა სახიობათა და შვებათა მომქმედი". 1161 წელს იგი, უკვე ქვრივი, სცხოვრობდა საქართველოში (ქარ. ცხ. 271).

გორიდები თავიანთ თავს სთვლიდნენ ბაქტრიის უძველეს დროის მფლობელების ჩამომავლად. მე-XI საუკ. გასულს ჰუსეინ-ბენ-სამი-მ მოიპოვა დაზნელ სულთნის ნდობა და შეიქმნა მფლობელად გურა ანუ ჯურა მთა-ზორიანისა, რომელიც დაზნის ჩრდილოეთით მდებარებდა. მისმა უფროსმა ვაჟ-

მა შერთო ბაჰრამის ასული და შემდეგ სიმამრის ტახტიდან ჩამოგდება მოინდომა. ბაჰრამი რომ მოკვდა, გორიდ ჰასანმა გააგდო ბაჰრამის შვილი ხოსროშა, აიკლო ღაზნაც და მუსვრითა და ცეცხლით აღნიშნა თვის მიერ გავლილი გზა (შლოსერი, 3, გვ. 94). ამ ბაჰრამს ქ. ცხოვრება იხსენიებს (გვ. 254) ბაჰრამ ჯურად, რომელიც სპარსთა შორის ითვლებოდა „მოქმედად უცხოთა და საკვირველთა“.

ადირბეჟანი. აქ გაათაბაგდნენ სელჩუკიანთ სულთნების მოხელეები: უდიდესი მათგანი იყო ათაბაგი ილდიგუზ. მის მომიჯნავედ აშორნას, ბასიანის მეზობლად ბოგინობდა შაერმანი, რომელიც თავის თავს სომეხთა მეფის ტახტზე მჯდომარედ სთვლიდა. თამარის მამამ წაართვა მათ ქალაქი ანი (1161 წ.), დვინი (1174 წ.). ილდიგუზი დაუძინებელი მტერი იყო ქართველებისა. იგი შველოდა დიმიტრი ბატონიშვილს, რომელიც სცდილობდა თამარის მამა ჩამოეგდო ტახტიდან და თვითონ გამეფებულიყო, როგორც კანონიერი მემკვიდრე საქართველოს ტახტისა (იგი იყო გიორგის უფროსი ძმის დავითის შვილი). ილდიგუზი †1173 წ.

ხოვარეზმი=ხვარაზმი. ასე იწოდებოდა ვრცელი მიწა კასპიის ზღვის იქით ნაპირებიდან არალის ზღვამდე და მდინ. ჯეიხუნამდე. ესეც შედიოდა ღაზნელების სახელმწიფოში. მალექ-შა რომ გარდაიცვალა (1092 წ.), მას დარჩა ოთხი შვილი, ორი კანონიერ ცოლის ტორხანასაგან და ორიც ხარჭისაგან. ტორხანამ მოინდომა გაემეფებინა თავისი შვილი მაჰმუდი, მაგრამ გერებმა არ უყაბულეს. ასტყდა საშინელი შუღ-

ლი და შფოთი. ამ შუღლით ისარგებლა ხოვარეზმის მთავარ-
მა და მან ხოვარეზმი შეჰქმნა უძლიერეს სახელმწიფოდ, რომელმაც სრულიად დაჩრდილა ღაზნელების იმპერიის ძლიერება: ამ სახელმწიფოს სულის ჩამდგმელად გამოჩნდა ვიღაც უბირი მონა აშტეკანი, რომლის შვილიშვილი აზიზი უკვე გახდა პირველ მეფედ – ხვარაზმ-შად (1127-1156 წ.), და იწყო პერობა მალექ-შას სამკვიდრო მიწებისა. აზიზის შვილის ილ-არსლანის მეფობაში მალექ-შას შთამომავლების წინანდელ დიდების აჩრდილი-და დარჩა. ილ-არსლანის (†1172 წ.) შემდეგ ხოვარეზმის ტახტისთვის 20-1 წელიწადს იბრძოდნენ მისი შვილები--ალა-ედდინი და მუჰამედ სულტან-შა, რომელიც დამარცხდა (1192 წ.) და ტახტი დარჩა ალა-ედდინ ტოკაშს (†1200 წ.). შემდეგ გიმეფდა მისი ძე მუჰამედ III კობტ-ედდინი (†1221წ.) და მერე მუჰამედის ძე ჯელალ-ედდინი მანკაბერნი, სწორეთ ის, რომელმაც მონგოლების წინადა აიკლო ტფილისი და რომელიც მოკლულ იქმნა ქურთის მიერ 1231 წელს. ეს იყო უკანასკნელი ხვარაზმ-შა (შლო-სსერ, III, 93-100).

მიაქციეთ ყურადღება, რომ „ვეფხისტყაოსნით“ ინდოეთის ხელმწიფე ფარსადანი, მაშასადამე ღაზნელი სულტანი, თავის ქალის დარეჯანისთვის სასიძოდ იწვევდა ხვარაზმ-შას შვილს, მაგრამ ფარსადანის მოგვარე ტარიელმა მოჰკლა სასიძოდ: ინდოეთს ვერ შევაჭმევო უცხოელს ! მაშასადამე ეს ამბავი მოხდებოდა არა უწინარეს პირველ ხვარაზმ-შასი (1126-1156) და არა უგვიანეს მეოთხისა, რომელიც გამეფდა 1200

წელს.

მულიდები ანუ ასასინები. იმავე სულთან-შაჰ-ათაბეგების დროს აღორძინდა მაჰმადიანობაში სარწმუნოებრივი განდეგილობა, რომელიც ადგილობრივ იწოდებოდა იზმაილისად ანუ მულიდად, ასასინად (პატკანოვი, ისტ. მონგოლ., გამოც. 2, გვ. 113). იზმაელობა დაერქვა შიათა წინასწარმეტყველის ალის შთამომავლის იზმაელის გამო. ამათი სწავლა დამყარებული იყო ალეგორიულ-მისტიურ შემეცნებაზე, რომლის მიხედვით თავისუფლად შეიძლებოდა ყურანის ჩხრეკა-ძიება და მის სწავლის შეთანხმება ფილოსოფიასთან. მულიდობა მოედო მთელ მაჰმადიანობას. რომელი ხელმწიფეც მას არ თანაუგრძნობდა და მფარველობას არ უწევდ, შეუბრალებლად ჰკლავდნენ, ხოლო რომელიც მის გავრცელებას ხელსუწყობდა, მას უმეტესი დიდება მოელოდა მულიდებისაგან. ასასინ მულიდებს ჰქონდათ საკუთარი სახელმწიფოც, რომლის სატახტო ქალაქი იყო სალს კლდეზე. გაძლიერდა მულიდობა ჰასან ბენ საბაის წინამძღოლობით. მან დაიპყრო 1090 წელს მთის მწვერვალის ალამუტის ციხე დილემში, გამაგრდა შიგ და იწოდა შეიხ-ალ-ჯებელად, ე. ი. მფლობელად მთებისა (შლოსსერ, 2, გვ. 664). მას მისი მიმდევრები თითქმის ღვთიურ კაცად სთვლიდნენ. იგი შიშის ზარს გვრიდა სელჩუკიანთ სულთნებს, რომელნიც სრულიად ვერ უახლოვდებოდნენ ალამუტს, რომლის გარემემო ჰასანს ეჭირა 50 ციხე. ალამუტი ითარგმნება სიტყვებით „ბუდე არწივისა“ (პატკან. 114). ჰასანი გარდაიცვალა 1125 წელს. მის შემდეგ

ტახტზე ავიდა ყია-კურჩუკი. მათმა მფლოგელოგამ გასტანა 171 წლამდე. როდვანმა ასასინები მიიწვია სირიას და ალექსანდრიას. იგინი გამოადგინნ მას პირად მტრების ამოსაწყვეტად. კირაკოს განმაკვეცი ასე ახასიათებს ასასინ-მულიდებს (ისტ. მონგ., 8-9):

ეს მულიდები ცხოვრობენ გამაგრებულ ადგილებში. მიიღებენ-რა ბრძანებას თავის მთავრისაგან, რომელსაც ღვთის თანასწორად სთვლიან, თავის სიცოცხლის საფასე ფულს უტოვებენ ცოლშვილს და თვითონ მიდიან ნაბრძანების შესასრულებლად. გადამცემლები უთვალ-თვალეებენ სამსხვერპლოდ გაწირულს იმ დრომდე, ვიდრე არ მოჰკლავენ. ამიტომ ყველა მეფეებს და მთავრებს ეშინიანთ მათი და ხარკს აძლევენ. მათ დახოცეს მრავალი დიდებულები, რომელნიც ხარკს არ აძლევდნენ. სხვათა შორის განმაკვი მოჰკლეს ორხანიც (1225-1226).

ქართლის სცოვრება მულიდებს სთვლის მკვლელებად და მწამლველებად. იგინი იხსენიებიან თამარ მეფის ცხოვრებაში (გვ. 289), ათაბაგ ილდიგუზის (†1173 წ.) შვილი სულთანი ყიზ-არსლანი მულიდებმა გაამეფესო (1186-1191).

ქართველთა დავით მეფემ (1243-1252) და მონგოლებმა იერიში მიიტანეს მულიდების ციხე ალმუთზე. შვიდს წელიწადს ებრძოდნენ. ერთხელ ხელოვანი მულიდი შეიპარა ჩაღატარ ნოინის კარავში, მოჰკლა იგი და გაიპარა. მკვლელობა ქართველებს გადააბრალეს მონგოლებმა და ის იყო უნდა ამოეწყვიტათ ქართველთა მცირე რაზმი, რომ ჩალები-

დამ გამოვიდა მულიდი და ხმა-მაღლა დაიძახა: „მე მოვკალი ჩაღატარიო“. ქართველები გადარჩნენ. მონგოლებმა რომ საქმე გაუჭირეს ალმუთლებს, იგინი ეგვიპტისკენ გაიკრიფნენ (ქ. ცხ. 371, 382).

საგულისხმოა, რომ ამ მოლიდებს თავისი სწავლის მოფენა თუ ქადაგება სდომებიათ საქართველოშიაც, მერე ისიც თამარ-დავითის მეფობაში! ი. შავთელი ამბობს (79):

„თქვენგან ქურუმთა მყის აქ ურუმთა

მ ო ლ ი დ თ ა ცუდ-ჰყვეს ბომონთ მოთხრობა“.

აქ მოხსენებული მოლიდები ყოფილან ურუმნი, ე. ი. რუმის=ნიკეის=იკონიის სასულთნოდამ. მათს ქადაგებას ამოდ ჩაუვლია.

იმავე მოლიდებს შოთა რუსთაველი უწოდებს ქაჯებს და ერთგან ქაჯს ასახელებს მოლიდ. შოთას ქაჯთა ციხეც სალს მიუვალ კლდეზეა აშენებული, ქაჯებიც, ვით მოლიდები, გადაცმულები დამგზავრობდნენ, სხვათა უჩინრად შედიოდნენ ციხე-ქალაქებში და უჩინრად ასრულებდნენ დავალებულს.

ასეთი განსაცვიფრებელი ერთობაა. მაგრამ არის კიდევ არა ერთი წვლილი, რომელიც პირად ჩვენ გვარწმუნებს, რომ შოთა რუსთაველის პოემა აგებულია თანამედროვე ისტორიულ ნასკვზე, მაგრამ ამის გამორკვევა ცალკე კითხვის, ცალკე მოხსენების საგანს შეადგენს და აქ უადგილოა შეჩერება არათუ რუსთაველზე, არამედ თანამედროვე მგოსნებზედაც.

ამით ვათავებთ საქართველოს მომიჯნავე სამეფოების

განხილვას, ეს კი უნდა აღვნიშნოთ კიდევ, რომ მეზობლებ შორის ყველანი მაჰმადიანები იყვნენ, გარდა ერთისა და ეს ერთდ-ერთი ქრისტიანი მეზობელი კი იყო საბერძნეთი, რომელიც, როგორც ვთქვით, საქართველოს ემეზობლებოდა შავი ზღვის პირით ტრაპიზონ-პონტოს გამოყოლება გონიამდე. უნდა ვთქვათ, რომ ამ პონტო-საბერძნეთის მხრივ მე-XI საუკუნითგან სასტიკი ბრძოლა სწარმოებდა ჯვაროსნებისა მაჰმადიანობასთან და ამ ჯვაროსნების გამარჯვებას დიდად ხელს უწყობდნენ ქართველი მეფეებიც, რომელნიც მაჰმადიანთა უამრავ ლაშქარს აბრკოლებდნენ მონაწილეობა მიეღოთ ჯვაროსანთა წინააღმდეგ გაჩაღებულ სასიკვდილ-სისიციოცხლო ბრძოლაში.

7. თამარ მეფის ომები.

გალაღებული დიდი სელჩუკ-თურქ-სპარსთა სულთნები, რომელთაც შთანთქეს არაბთა აზიის მფლობელობა ეგვიპტეში, გულით და სულით ლამობდნენ დაეპყრათ მცირე საქართველოც და აქ ქრისტიანობის მაგიერ მოეფინათ მაჰმადიანობა. უმეტეს ყოვლისა ასეთი წადილით აღტყინებულ იყო უძლიერესი და გმირი სულტანი მალექ შა. მის მუქარამ შეაშინა მხოლოდ აღმაშენებლის სიძე აღსართან შირვან-შა, რომელიც, როგორც ვთქვით ზემოდ, ეახლა დიდ სულტანს, და გამაჰმადიანდა და დაჯილდოებული დაბრუნდა. მაგრამ ამასაც ჩაუშხამდა სიცოცხლე: აღმაშენებელმა დაატყვევა იგი და აი-

ლო მისი სასახლე გულისტანი. თავისულების ბუდე – საქართველოში შემოსვლა ყოველთვის ძვირად უჯდებოდათ გალადებულ სულთან-ათაბაგებს, რომელნიც მოსვენებას არ აძლევდნენ საქართველოს ნაპირებს. ქალის გამეფებამ იგინი უფრო გააღიზიანა, გაათამამა, მაგრამ თამარის „სხვილ-ბარკალ“ და „არწივებრ გამჭვრეტ“ გმირებმა მტერს მალე თავზარი დასცეს.

8. ლაშქრობანი 1186-1188 წლებში.

ა) „დააბეს დროშა სვიანად ხმარებული“, გაიძლოეს ძელი ცხოვრებისა, „მცველი და მფარველი მეფეთა და ზღუდე ქრისტიანობისა“. და მოილაშქრეს ქვეყანა კარისა და კარნიფოლისა და მოარბიეს ბასიანამდის;

ბ) მოვიდნენ ლაშქარნი რანისა და გელაქუნის თურქებისა და მოარბიეს პალაკაციოს ქვეყანა. იგინი შემუსრა გამრეკელ კახასძემ.

გ) კლარჯეთში შემოიჭრნენ კარნუქალაქელნი (არზრუმელნი), შამელნი (სირიელნი) და თურქნი გარმიანელნი, ცხენოსანნი და ქვეითნი. მათ წინააღმდეგ გამოვიდა გუზან აბულასანისძე. ტაოელნი, ბოცო, მესხნი და სხ. მიესივნენ მტერს, შემუსრეს, დახოცეს, გააქცივეს:

დ) მხარგრძელისძეთ იომეს დვინს. დაბრუნებულებს დაეწივნენ დვინისა და სურმანის ლაშქარნი. შეიქმნა სასტიკი ბრძოლა. ჩვენებს გაემარჯვათ.

ე) თამარის ბრძანებით ქართველთა ლაშქარი კვლავ მი-

უხტა დვინს და მოარზია პართთა ქვეყანა.

ვ) მერე გაილაშქრეს გელაქუნს, საცა შეყრილიყო „ზღვის ქვიშისა სახედ სიმრავლე თურქმანთა“. დაესხნეს და იავარ ჰყვეს. რომ დაბრუნდნენ, დაეწივნენ თურქმანები შამელ დიდებულების როსტომ და იალლუზ ალფესთა წინამძღოლობით.

ზ) ნუხის მთავრის ასათ გრიგოლისძის წვევით ილაშქრეს განძას ქვემოთ ბალყუნამდის, შემდეგ არეზის პირს არარატამდის.

ყველა ამ ლაშქრობამ აუარებელი დავლა შესძინა საქართველოს.

ლაშქრობანი 1192-1196 წლებში.

ა) რუსუდანის დაბადების მოთხრობის შემდეგ ცხ. ასწერს (გვ. 298) ბარდავზე გალაშქრებას ლაშას „ბედსა და სვესა ზედა“. აიღეს ქალაქი და არანიდამა და ბარდავიდამ გამოიღესო იმდენი, რომ აღივსნენო ტყვითა და აურაცხელი საუნჯით, თამარისა და მის ძის დღეგრძელობისთვის გაანთავისუფლეს 30,000 ტყვე.

ბ) აქედგან დაბრუნებულნი თვის თავზე წავიდნენ არზრუმისკენ დავით სოსლანის წინამძღოლობით. მიადგნენ ქალაქის კარს. შეიქმნა „წყობა ძლიერი დახეთქება აბჯართა“ ცისკრიდამ ბინდამდის. ქართველებს დარჩათ აუარებელი ალაფი, ტყვე დი ჯოგები. ციხეში მომწყვდეულები ტირილით მოსთქვამდნენ: „ვინა იქმნა ჩვენზედა ესოდენი შერისხვა?

აროდეს გვიხილავს ჩვენთა სანახებთა ტომი ქრისტიანეთა“!
მეორე დღეს დიდის ძალით შემოებრძოლნენ, მაგრამ ქართვე-
ლებმა ციხის კარები დალევს, დაამარცხეს მტერი და დიდე-
ბით დაბრუნდნენ .

გ) მოლაშქრეს კვლავ გელაქუნი, ქვეყანა ყარყრისა
ბალყუნამდის, მოარბიეს არანი, შემოიარეს კარი განძისა.

დ) ლორიდამ რაზმი წავიდა და მოილაშქრა არეზამდე,
დაამარცხეს დვინელნი, ბიჯნელნი და ამბერდელნი.

„წაულე რანი, წაულ ერანი,

ყელსა დასახენ ჩამომდებარე;

მიუშვენ ოდეს, მიუშვენოდეს

ა მ ბ ე რ დ ა დ . რად ვსთქვნე იგი მე ბარე.

ჩახრუხამე 33.

ე) დავით მეფემ კვლავ მოილაშქრა გელაქუნი, სპარსი-ბა-
ზარი და გორალუქი, და ხელთ იგდო „ტყვისა, ჯოგისა, აქ-
დუმისა, ზროხისა და ცხვრისა სიმრავლე, შემსგავსებული ზღვი-
სა ქვიშისა“.

შამქორის ომი 1195-6 წ.

1191 წელს ღალატით მოჰკლეს ადირბეჟან-აღმოსავლე-
თის სულთან-ათაბაგი ყიზ-არსლანი, ძე ათაბაგ ილდიგუზისა
(1173 წ.), რომელიც დაუძინებელი მტერი იყო ქართველებისა.
მისი სამეფო დარჩათ მის ძმის მაჰამედ-ფალავანდის შვილებს:
ხუტლუ-ინანჩის, აბუ-ბეკრს (ბობქარს) და ამირ-მირანს; ეს

უკანასკნელი იყო ნაშობი ხორასნის მფლობელის ინანჯანის ასულისა, რომელიც მაშინ ცოლად ჰყვანდა ტოლრულ სულტანს*) (ქ. ცხ. 302). ამათ ასე გაიყვეს სასულთნო: ხუტლუს ერგო მიწები ერაყით ხორასნამდის და ბაბილონამდის, აბუ-ბეკრს ადირბეჯანი სომხითამდის, ამირ-მირანს არანი გურგანის ზღვით გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბამდე (ქ. ცხ. 301).

*) მოლიტ-ედდინ-ტოლრილ-შა, ძე ყიზილ-არსლანისა, მისა სოლიმანისა.

მრავალ მთავრობამ გამოიწვია ძმათა შორის შუღლი და მტრობა. მალე აბუ-ბეკრმა დაამარცხა უფროსი ძმა და გაათაბაგდა. უმცროსი ძმა შეესიდა აღსართან შარვაშეს, მაგრამ ეს ძმაც დაამარცხა და თვითონ მხოლოდ დარჩა პატრონობა მთელის სასულთნოსი. მაგრამ, როგორც გადმოგვცემენ არაბთა მწერლები, აბუ-ბეკრი მეტად სუსტი ხელმწიფე იყო, სამეფო საქმეებს ყურადღებას არ აქცევდა და ამით სარგებლობდნენო ქართველები, რომელნიც მაჰმადიანთა მიწებში დანავარდობდნენ და იკლებდნენო ქვეყანას.

ძმის აბუ-ბეკრისაგან დამონებული ამირ-მირანი გამოიქცა შარვანს, სიმამრისას. მაგრამ აქაც უბედურება ეწიათ: მიწის ძვრამ (1192 წ.) დასცა ზღუდენი და ციხენი შემახიისა და ნანგრევებ ქვეშ დაიღუპა მრავალი სული, აგრეთვე თვით შირვან-შას ცოლ-შვილიც. ბუნების რისხვამ ერთის მხრით და ბუბაქარის მუქარამ, მეორეს მხრით, შირვანშა და მისი სიძე

ამირ-მირანი სასოებით მოახედეს საქართველოსკენ. მრავალი ვეზირები და დიდებულები გამოგზავნეს თამარის წინაშე დიდ-ძალ ძღვენებითა, ფასდაუდებელ თვალმარგალიტით, მოიკითხეს „ღვთისა სწორი“, თაყვანსცეს, ითხოვეს შველა და დახმარება, თან მოახსენებდნენ თამარს: თქვენ შეგიძლიანთ დაიპყროთ მთელი სპარსეთი და იქ დედოფლად დასვათ თქვენი ასული რუსუდან, ნათელი და ბრწყინვალეა (ქ. ცხ. 301).

თამარმა შემწეობა აღუთქვა, ხოლო ქალის მიცემა სარძლოდ და საპატრონოდ სპარსეთისა არ იკადრა.

ცხადია, ამირ-მირანს სურდა თამარის შემწეობით გასულ-თანებულები სპარსეთში და თამარის ასული რუსუდან ცოლად შეერთო. ამირ-მირანის ვეზირების მოსვლას და მის გასულთნების სურვილს ასე გამოსთქვამს ჩახრუხაძე:

„მან ათაბაგსა ხვარაზმშად მდეგსა კეთილგანრჩევით სჯულთ უდ-
ვა მცნებად,
თვით ბრძენი სწვართა, მით მოიმართა მისდა დიდებად, გასულტანებად:
მოყმე სვიანი იესიანი ლაშა აძებნა ლხინად და შვებად,
შიშითა მკრძალი ვაზირთა ძალი მოგზავნა დიდთა ცხენთ ძღვანებად
უდრი (რუსუდანი) ითხოვა, მზე მოითხოვა ბნელისა კართა ნათელთა
ცებად.“

შარვაშეს და ამირ-მირანის მოციქულები სიხარულით დაბრუნდნენ. თამარმა კი ბრძანა ომისთვის მზადება. წარგზავნეს ყოველ მხრივ შიკრიკნი და მალე-მსრბოლნი ხმობათ ლაშქრისა. აქვე იყო მაშინ ყიფჩადის მთავარი სევეინჯი – სავალთი თავის რაზმით. შეიყარა ლაშქარი ალგეთის ხეობაში ტფილი-

სით ყარაღაჯამდის. მოვიდნენ თავის ძალით აღსართანი და ამირ მირანიც. მოვიდნენ და ეთაყვანნენ თამარს. შვილებრ მოიკითხა იგინი, ანადიმა. ამირ-მირანი და აღსართან, გაკვირვებულნი ქართველთა მეომრების სიმკვირცხლითა და ახოვნებით, ხმამაღლა ამბობდნენ: „გავიმაგროთ გული და დავტოვოთ მწუხარება: ჭეშმარიტად თამარს ძალუმს ჩვენი ხსნა და კვალად ჩვენსავე მამულს დასხმა... ერაყსა, ადარბადაგანსა და ერანს ამათებრ (ქართველთაებრ) მობურთაღნი არ დარჩომილარიან" (გვ. 303).

ამასობაში შეიარაღდა მთელი სპარსელოობა და მთელი მახლობელი მაჰმადიანობა, ხალიფას ღაზავათი (საღმთო ომი) გამოაცხადებინეს, შეიყარნენ ინდოეთიდგან სამარყანამდი, ხალიფას დროშა, რომლის თავს დასმული იყო 1000 ოქროს საღირალი ოქროსივე ბურთი, წამოიძლოლეს და ბარდავ-შამქორისკენ წამოვიდნენ, უამრავ-ურიცხვნი ბუბაქარის წინამძღოლობით.

თამარი მობრძანდა თავის ლაშქრის პირს და აღტაცებით მის მიმგებელ მხედრობას რქვა „არა დედაკაცურითა" სიტყვითა, არამედ ვაშკაცურად:

„მძანო ჩემნო! წუ შეძრწუნდებიან თქვენნი გულნი სირავლისათვის მათისა და სიმცირისათვის თქვენისა. ღმერთი ჩვენთანა არს. შეისწრაფეთ მათ ქვეყანაში ყოვლად წმიდის შეწევნით და უძლეველის ჯვარის ძალით წარმოემართენით".

თამარი დაბრუნდა. ლაშქარი დიდებულად აბანაკდა და მალე მიუახლოვდა შამქორს. დავით მეფემ შეუტია. საშინლად

შემუსრა. ბობქარი გაიქცა ერთის მონის ამარა, მაგრამ ვაი
იმ გაქცევას! განჯიღამ გელაქუნამდე ფეხდაფეხ სდევნიდნენ
ქართველნი და, „ვითარცა თაგვთა, მოსრვიდეს, და, ვითარცა
ქათამთა, იპყრობდეს დიდ ამირაებს ბაღდადისასა და მოსულისას,
ავარიელთა და ერაყელებს, ადარბადაგანთა, ერანელებს და სხ.
ადგილებისას, იპყრობდნენ და მოყვანდათ წინაშე დავით სოს-
ლანისა. გაქცეულები ამოწყვეტის შიშით თვითონვე უკან
ბრუნდებოდნენ და თავის სიმდიდრით მოდიოდნენ და ნებ-
დებოდნენ მეფეს. ბობქარი ძლივს გადარჩა, ჩამალული სად-
ღაც ხნარცვში. მასთან მოყოლილი დროშა ხალიფასი აგრეთ-
ვე დარჩათ ქართველებს, მათი მთელი სალაშქრო სიმდიდრეც.

ზათქი და ზაჰმი იყო დიდებული. საქმე შესრულდა ბუმ-
ბერაზული.

ამირ-მირანი აღსართან შარვაშიძე ეთაყვანენ დავით
სოსლანს. ქება შეასხეს მრავალგვარი „მადრასათა აღ-
მართეს ეკლესიანი, მყივართა წილ რეკეს ძელსა, ნაცვლად
მუყრთა ღალადებდა მღდელი“. შამქორელებმა მოართვეს
კლიტე ქალაქისა. მეფემ გადასცა ამირ-მირანს.

მეორე დღეს მეფე მიბრძანდა განჯას. გამოეგებნენ დი-
დებულნი, დიდვაჭარნი, ყადი და მუსლიმი, დამხედ თაყვანი-
სცეს, შეავედრეს ცოლშვილის შეწყალება, შეუქეს მკლავი.
გაუღეს ქალაქის კარი და სასულთნო სასახლის კიბემდის მე-
ფე გაატარეს სტავრა-ნახლზე, თან გადაასხმიდეს თავს ოქ-
როსა და ვერცხლისა, დრამასა და დრაჰკანს, შებძანდა მეფე
სასულთანო პალატსა და დაჯდა სასულთანო ტახტზე. ცალ-

კე დაისხა ამირ-მირანი და შარვაშე. მოსხდნენ და მოდგნენ, ვისაც ნება ჰქონდა ჯდომისა. გაიმართა დარბაზობა, ნადიმობა. მეფობასთან სულთნობა შეიერთა ქართველთა მეფემ.

ნადიმის შემდეგ მახარობლად თამარ მეფისა მოვიდა ჭიაბერი. თამარი მაშინ იყო ტაბახმელას. მეტის-მეტად გაუხარდა, ღმერთს მადლობა შესწირა და ტფილისს მობრძანდა. მალე მოვიდა დავითიც აუარებელ სიმდიდრითა, ტყვითა, აქლემჯორითა, ცხენითა და სხ. ტურფითა. ყოველი ნატყვენავი განაწყეს დიდუბის ველზე ავჭალამდის.

იყო: დროშები ხალიფასი და ათაბაგ ბუბაქარისა.

ტყვეები: ხელმწიფე-მთავრები, მოლაშქრენი 12,000.

ავაზა: 40.

საქონელი ძვირფასეულობით კიდებული: ცხენი 20,000, ჯორი 7,000, აქლემი 15,000, ოქრო, ლარი და სხ. სიმდიდრე იყო აურაცხელი, ასევე თვალ მარგალიტი, აბჯარი, მუზარადი, ჭურჭელი, ხრმალი, ნაქსოვი, ოქრო ქსოვილი, მანიაკი, სპილოს ძვალი და სხ. და სხ. ყოველ ამის დასათვალიერებლად გაიყვანეს თამარ მეფე, რომელსაც თაყვანსცეს ტყვე ხელმწიფეებმა და მთავრებმა, მერე დაბრუნდნენ ქალაქს თამარმა ტყვეთა და სიმდიდრეთა ბოძებით აავსო სეფე-აზნაურნი ანაკოფიდგან გულისტანამდე. ყველას ნადავლიდამ წილი ერგო. ხოლო ხალიფას დროშა შალვა ახალციხელის ხელით თამარმა წარგზავნა გელათს ხახულის ღვთის-მშობლის წინ დასადგმელად ზედ წარწერით შემდეგის იამბიკონისა:

ცასა ცათასა დამწყები ღმერთ-მთავრობა:

ძე საუკუნობს პირველი და კალადი,
სულმან ღმერთმან სრულჰყო არ-მოქმედებადი,
სამებით სრულმან ერთითა ღვთაებითა.
მიწითა პირველსა პირმშოსა კაცთასა.

შენ მიერ მისთვის დრკუისა მის განგები
დრკუ მიდრკა უვნები ვნებისადმი,
ივნო და ვნება პირველი უვნებელ ჰყო
შენგან შობილმან ჩვენ ღირს გვეყვნა აღმოშობად
ბნელით ნათლისად ნათლითა მხედველობად.

შენგან, ქალწულო, რომელსა შენთვის დავით
როკვიდა ძისა ღვთისა ძედ შენდა ყოფად,
ძე, თამარ, მიწა შენი და მიერივე,
ცხებულობასა ღირს მყავ და თვისობასა
ედემს ღადირად სამხრით და ჩრდილოეთით
შუა მფლობელი იავარს შენდა ვმრთელობ
ხალიფას დროშას, თანავე მანიაკსა
შევრთე ცრუ სჯულთა მოძღვრისა ღაზოდ მძღვანი,
ვინ დავით, ძეებრ ეფრემის მოისარმან,
მოირთხნა, მოსრნა სულტნითა ათაბაგი.

ირანს ებრძოდეს ჩემ მიერ მისთა სპათა
ჩვენნი მხედარნი, მოსავნი შენნი, სძალო,
მოსწყლნეს, მოსწყვიდნეს აგარის ნათესავნი,
მუნით მოხმულთა ნიჭთაგან ერთსა ამას
შენდა შევწირავ, მოხე ძეებრ, ღმერთო!“

საგულისხმიეროა ჩახრუხადის სიტყვები (74, 77):

„ბობქარ რადა რბის?..

ბობქარ მგოდები, მცდრად ნაწოდები,

დავითის ხლმითა შემარცხვენალი!"

ამ გამარჯვებამ თავზარი დასცა მახლობელ მაჰმადიანობას.

ისტორიკოსი ლაღაღებს:

მოაკლდებოდა ძალსა მაჰმადიანთასა და მცემელი ებანსა.

ქრისტიანეთა ორღანონი ხმოვანობდეს კიდით კიდემდე.

დაშრტა სასოება მუსურმანთა. ყოვლითურთ უღონონი
ღონე ჰყოფდეს, რათა წყალობად მოიზიდონ წყალობის მოყ-
ვარე თამარი.

მოწიწებით სთხოვეს ხალიფას ევედროს თამარს ჩააგოს
ხმალი ქარქაშს და იკმაროს მარტო ხარკის აღება მათგან.

ხალიფამაც შეასრულა თხოვნა: დიდის ვედრებით და
მრავალჯერ ძღვენთა მოგზავნით სთხოვა თამარს დასჯერებო-
და ხარკის აღებას და მშვიდობა მიენიჭებინა მაჰმადიანთათვის.
თამარმა უპასუხა ხალიფას:

„აღმისრულებიეს თხოვა შენი. რომელთაცა ინებონ
მშვიდობა თავთა თვისთა და მოიღონ ხარკი წინაშე ჩემსა,
ამათდა მიმინიჭებიეს მეცა ცხოვრება, ვედრებისათვის შენისა".

ამით აღტაცებული მგოსანი შავთელი ამბობს (16): „ა
ხალიფასი ახალი ფასი მრავლად მოერთმის თავთა მონებად".

გასახარელიც იყო, ვინაითგან ხალიფას ხარკი ხალიფო-
ბის დაარსებიდგან ჯერ არავისთვის არ ეძლია და არც მისი
დროშა დაეტყვევებინა რომელსამე ერს!

წ. კ. საზოგადოებას ეკუთვნის ძველი დროის დიდი სუ-

რათი, რომელზედაც ჰხატია თამარის სახე და მის წინ გუდებით ხარკის მომტანი მაჰმადიანები.

ვახუშტი (გვ. 208) იუწყება: განძა ამირ-მირანს მისცესო. ქართლის ცხოვრებით კი (გვ. 307) ამირ-მირანმა მიიღო შანქორი და ყოველი მისი შესავალი. მაგრამ იგივე ვახუშტი იქვე ამბობს: განძა ამირ-მირანს წაართვეს და ისევ ბუბაქარს მიუბოძესო. ქართულს წყაროებში (ქ. ცხ. 478) ყრუდ მოთხრობილია ამირ-მირანის მოწამლვა ბუბაქარის მიერ და კიდევ რაღაც ომების ამბავი გარნისს, განძას, სურმანის მხარეს და სხ. რომ მართლაც ადირბეჟან-არანი ისევ ბუბაქარს დარჩენია, ამას ამბობენ არაბელი მწერლებიც (მოამბე №1 1898 წ., გვ. 24). ალ-ფეჰლავანის შვილი აბუ-ბეკრი (=ბუბაქარი=ბოზქარი), მფლობელი ადირბეჟანისა და არრანისა, სუსტი ხელმწიფე იყო. უყვარდაო თამაში და ღვინო და სამეფოს გამგეობას ყურს არ ათხოვებდაო. ამით სარგებლობდნენო ქართველები და აოხრებდნენო მის სამეფოს. რომ იგინი მოემშვიდაო, შეირთოო (1205-6 წ.) მათი მეფის ქალი და ამის შემდეგ ქართველები აღარ შემოჰსევინაო მის სამეფოს. აქ, ეტყობა, არაბელი მწერლები სცდებიან: ამირ-მირანის მიერ სპარსეთის დედოფლად რუსუდანის მოთხოვნას იგულისხმებენ უკვე შესრულებულ ამბად, და ამ რუსუდანს სთვლიან. აბუ-ბეკრის ცოლად! ძალიან შესაძლებელია, აბუ-ბეკრს ცოლად ჰყოლოდა ვინმე ქართველ დიდებულის ასული და არა მეფის ქალი!

11. დვინის დაპყრობა 1202-3 წელს.

არაბელ მწერლების სიტყვით 1202-3 წელს ქართველები შემოერთყნენო ციხე-ქალაქ დვინს და აუტეხესო სასტიკი ბრძოლა. აბუ-ბეკრმა ვერ გაბედა შებრძოლება. ქართველებმა დაიპყრეს ციხე-ქალაქი და ცოცხლად გადარჩენილ მცხოვრებლებს კეთილად მოეპყრნენო. დვინის აღება ვარდან დიდის სიტყვით მოჰხდა 1203 წელს. ამავე საგანზე ცნობებს იძლევიან იბნ-ალ-ათარი, აბულ-ფედა, იბნ-ქალდუნი და სხ. (მოამბე, 1897, XII, 16).

ამავე აბუ-ბეკრის შესახებ არაბელი მწერალი, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, იუწყება: „1205-6 წელს აბუ-ბეკრმა შეირთო ქართველთა მეფის ქალი“. ვინ იყო ეს ქალი, არა სჩანს. ქ. ცხოვრებამ იცის რამდენიმე მაგალითი ქართველ მეფეების დანათესაებისა მამანდიანთა ხელმწიფეებთან: თამარის მამიდა რუსუდანი ცოლად ჰყავდა ერაცის სულთანს. თამარის და ხარჭისაგან ნაშობი შეირთო მუტაფრადინმა, რომელიც ბროსეს ჰგონია არზრუმის მფლობელის სალდუხის ძედ მოდ-აფოერ-ედდინად (Hist. de la g 418), 1203 წელს ამირ-მირანი თხოულობდა თამარის ქალს სპარსეთის დედოფლად, მაგრამ თამარმა თხოვნა არ შეიწყნარა. აბუ-ბეკრის ცოლი „გურჯიე“ მიაჩნიათ ივანე ათაბაგის ასულ თაჰმთად, მაგრამ ესეც ცოლად ჰყვანდა არა აბუ-ბეკრს, არამედ მელიქ-ალ-მანსურ-მაჰამედს და მის სიკვდილის შემდეგ მელიქ-ამრაფს (მოამბე, 1898, №1, 30) აბუ-ბეკრის შესახებ იხ. კი-

დევ ქვემო.

12. ტრაპიზონის აღება და პონტოს იმპერიის დაარსება

(1204 წ).

1203 წელს თამარს ეწვივნენ სასულიერო მოღვაწენი პალესტინიდან, მთა წმინდიდან, შავიმთით, ანტიოქიით და სხ., და თამარს სთხოვეს დახმარება. უიმისოდაც თამარ მეფე ყოველ წლივ უგზავნიდა დიდძალ საფასურს, მრავალ შესამოსლებს და საუკეთესო ჭურჭელს არათუ მარტო ხსენებულ ადგილების ბერებსა და მოღვაწეთ, არამედ მისი გულუხვობის წვლილი მიდიოდა ბოლგარიასა, მაკედონიას, ელადას, კოსტანტინეპოლს, კვიპრეს, სინას, ალექსანდრიას, პალესტინას და სხ. ძღვენის წამლებლებს თამარი ძღვედა სამგზავრო ბარათს, რომელშიაც ეწერა: „იწყეთ მოკითხვა ეკლესიათა, მონასტერთა და ერთა ელექსანდრიით ყოვლისა თანა ლუბიისა, სინისა, მთისა და მათ კერძოთა“.

ახლაც თამარის ოქრო-ვერცხლით დატვირთული ბერები მის საჩუქარ-შესაწირავებით რომ დაბრუნდნენ და კოსტანტინეპოლს მივიდნენ, ეს აქედგან წაღებული შეწირულობანი ოქრო-ვერცხლი მათ წაართვა იმპერატორმა ალექსი ანგელოსმა, და მაშინ მისთვის ფული კი დიდად საჭირო იყო, რადგან კოსტანტინეპოლში შემოჭრილ ფრანკ ვენეტიკელ ჯვაროსნებისათვის, პირობისამებრ, მას უნდა მიეცა რამდენიმე ასიათასი (შლოსსერი, 3, გვ. 73).

ბერების გამარცხვას ყრუდ აღნიშნავს ათონის ქართველთა ლავრის წიგნიც (ათონ. ივერ. 1074 წლ. ხელნაწერ., გამოც. ჩვენის რედაქ. 1901 წ., გვ. 259): „ოდეს კელანნი დაგვეწვნეს და მონაზონნი აღმოსავლეთს გავგზავნენით, **თამარს** მოეცა ევლოგიად: კ: დუკატი და ორნი დიდნი სტავრანი, რომელნი ოცოცსა დრაჰკანსა სჯობდეს. და კვალად ნიკოლოზ გულაბერიძემან (იხ. ზემო) მოგუცა მისივე: კ: პერპერა რუდსა წახდომილისა შესაკაზმავად და წისქვილისა და ბოსტნისა შესაქმნელად... მას სხუადცა უფროდსი განეწესა ამის მონასტრისათვის, უკუე თუმცა **ჰავთა ღორთა** კაცთა არ **დაეკლო**“.

ამ წერილის ბოლო სტრიქონი „ავ და ღორ“ კაცების მიერ მთაწმინდისთვის შეწირულობის მოკლებისა, ჩვენის ფიქრით, ნათელს ჰვენს ქ. ცხოვრების უწყებას შესახებ ალექსი იმპერატორის საქციელისა.

ასე თუ ისე, თამარმა ძლიერ იწყინა ასეთი უკადრისობა იმპერატორის მხრივ. ხსენებულ ბერებს წართმეულის მაგიერი კვლავ მისცა და გაისტუმრა, და მერე შეუდგა იმის მოსაზრებას, თუ როგორ დაესაჯა კადნიერი იმპერატორი. მაგრამ ფიქრს არც დიდი დრო უნდებოდა.

დიდის ხნითგანვე საქართველოს სამეფო გვირგვინის გარშემო მწიფდებოდა აზრი დასაპყრობად ჭანეთისა და დიდი ხნითგანვე ჩვენს სამეფო კარზე იყვნენ ბერძენთა გადაყენებულ საიმპერატორო სახლის – კომნიანოსთა წარმომადგენლები, რომელნიც მახლობელი ნათესავები იყვნენ თამარ მეფისა.

ბაგრატ IV-ეს (1072 წ.) ცოლად ჰყვანდა ბერძენთ ხე-

ლმწიფის ქალი; ბაგრატის ასული მარიამი მისთხოვდა იმპერ.
მიქელს (1071-1078) და ამ მიქელმა თავისთვის სიმტიცის
მოსაპოვებლად ისაკ კომნიანოსს შერთო ირინე, მახლობელი
ნათესავი თავის მეუღლის მარიამ ბაგრატის ასულისა, რომელ-
საც ამასთანავე ეშვილობილა ალექსი 1 კომნიანოსი (1080-
1118): დავით აღმაშ. ქალი ეკატერინა ცოლად ჰყვანდა ანა
კობნენის ვაჟს ბერძენთა წყაროებით (ჩვენი ქართ. მწერ., გვ.
176) ქართველთა დავით მეფეს (ალბად თამარის ძმას დავითს
–1155 წ.) ცოლად ჰყვანდა ანდრონიკე კომნიანოსის ქალი
თამარი, რომელიც ძალუად ხვდებოდა თამარ მეფესა და ეს
კი ძალუად ალექსი კომნიანოსს, რომელიც 1204 წელს თა-
მარის კარზე იყო.

მაგრამ არის სხვა წყაროებიც, რომელნიც გადმოგვცე-
მენ ცნობას შესახებ ანდრონიკაშვილების მოსვლისა საქართვე-
ლოში, მათ ჩამომავლობისა ბერძენთ იმპერატორ ანდრონიკე
კომნიანოსისაგან. ასეთი ცნობები შეუნახავს თავად-აზნაურთა
სიას, რომელიც შეადგინა მეფე ერეკლემ, ხოლო საზოგადო
ისტორიიდანაც სჩანს (იხ. გიბზონი, აგრეთვე ვებერი (VI,
431), შლოსსერი, 2 გვ. 66-69), რომ ანდრონიკე I საში-
ნელი მტერი იყო ბიზანტიის იმპერატორისა, რომლის დასამ-
ხობათ ეს ანდრონიკე მომხრეებს ეძებდა ბოლგარიაში, კიევ-
ში, მცირე-აზიაში, ნურედინ სულთანის კარზე რუმს და სა-
ქართველოშიაც. ქართლის ცხოვრებაც (272) გვეუბნება, რომ
ეს ანდრონიკე მართლაც მოვიდა საქართველოში თავის შვე-
ნიერი მეუღლით და შვილებით და თავის დისწულით, რომ

იგი იყო ძე მანუელ იმპერატორის (1143-1180) ბიძისა.

იგი ზემოთ მიიღესო და დაასახელესო მომიჯნავედ შარვანისა და ზღვის პირის მეფის აღსართანისა, ე. ი. ქიზიყს, სადა ეხლაც ცხოვრობენ ანდრონიკაშვილები.

რახან ეს ესე იყო და თანაც ეს ტახტის მძებნელი კომანიანოსებიც ანგელოზის დინასტიის იმპერატორების წინააღმდეგნი იყვნენ, თამარმა ყველაზე შესაფერ დროდ სცნო ეხლავე ჯავრი ამოეყარა და ომის საბაბად ბერების გამარცვა გამოეცხადებინა. შეუსია მხედრები პონტოს. ქართველებმა დაიპყრეს „ლაზია (– ჭანეთი), ტრაპიზონი, ლიმონი, სამისონი, (– აწ **სამსუნი**) სინოპი, კერასუნდი, კიტორა, ამასტრია, ირაკლია, ფებლალონია" (ქ. ცხ. 325).

„მისცნა ეს ადგილები ნათესავსა თვისსა ალექსის კომანიანოსსა ანდრონიკეს შვილსა, რომელი იყო მაშინ თვით წინაშე თამარისა შემოხვეწილი" (იქვე 325).

ამასვე ამბობს ბერძენთ ისტორიკოსი მიქელ ხონიატი. იგი სწერს: „თამარმა თავის ნათესავს მისცა ღონე ქართველთა ლაშქრით დაეპყრო ტრაპიზონი, ლომნია, ნავების დახმარებით – კერასუნდი, ონოე, სინოპი, კედროსი, ამასტრისი, მთელი პონტო, გარდა სამსუნისა“ – ეს იყო 1204 წ.

ბერძენთ მეორე ისტორიკოსი მიქელ პანარეტი თამარს იხსენიებს ხსენებულ ალექსის ძალუად (ქართ. მწერ., 179, Трапез. хроника М. Панарета, გამოც. ხახანაშვილისა, გვ. 19).

ასე დაარსდა პონტოს იმპერია, რომელიც დაიმხო ოსმა-

ლებისაგან მხოლოდ 1462 წელს.

სამწუხაროდ, ამ პონტოს იმპერიაში მოჰყვა ჭანეთის ნაწილიც – ხოფას იქით ტრაპიზონამდე. საქართველოს სიძლიერისთვის უპრიანი იყო შემოერთება ქართველ-ჭანეთით დასახლებულ განაპირა ჭანეთისა, ვიდრე დაპყრობა უცხო გვარტომით მოსახლე დვინისა და არეზის ნაპირებისა. ეს თამარსაც კარგად გათვალისწინებული ექნებოდა, მაგრამ მან ისიც აღზარდა, რომ ტრაპიზონის შემოერთებით მოიმდურებდა ერთადერთ მეზობელ ქრისტიან ერს – ბერძენებს და მათთან ერთად თვით ევროპიელ ჯვაროსნებსაც, რომელნიც ამ ტრაპიზონის მხრიდანაც სასტიკად აწვებოდნენ წმიდა ქვეყნის – პალესტინის მპყრობელ მაჰმადიანებს. ტრაპიზონის დათმობის სიმწვავეს მაშინ რაოდენათმე გაანელებდა ის გარემოებაც, რომ თამარის მიერ ხელმწიფედ დადგენილი ბერძენი ალექსი ადგილობრივ ჭანებს, უეჭველია, თვით-გამორკვევის უფლებას არ მოაკლებდა. ამით ვხსნით ჩვენ, რომ დღესაც ჭანეთში არ მივიწყებულა ქართული ტრადიციები და ქართული ენაც მეგრულ კილოსი თავისუფლად გაისმის საქართველოს აწინდელ მიჯნიდამ ვიდრე ტრაპიზონის გაღმა კიდევ კარგა მანძილამდე.

13. ქელათის დაპყრობა (1204-5 წ.).

არაბთა მწერლები იუწყებიან (იხ. თარგმანი მოამბე, I898, №1, 22): „ქართველები მრავალის ჯარით გამოემართნენ ქელათის ქვეყნისკენ. აიკლეს და მრავალი მცხოვრები

დახოცეს და ტყვედ წაიყვანეს. მთელს ამ ქვეყანაში ისე დათარეშობდნენ, რომ მათ მოწინააღმდეგედ არავინ გამოჩნდა, და ისინიც დადიოდნენ და იკლებდნენ და ატყვევებდნენ".

ქააღევს აღებას ასე გამოხატავს ჩახრუხამე (95):

დავითი

მცრობს აქა აღევს; მბრძოლთა ქააღევს

რა მძლედ ავა, დის მოხსენებანი:

„ახალი ხვასრო (- თამარ), ბაღდადით სპარსო

ააეღლესო, დასვენ ებანი!“

არაბულ მწერლების სიტყვით, ქართველებმა ქელათის იქით მეღაზკერტამდე მიაწიეს. ქელათის ხელმწიფეს შემწეობას აძღეღა არზრუმის მეფე ტორილ-სულთანიც. მათი გაღმოცემით, ქართველები აქა-იქ დაუმარცხებიათ, თუმცა მათი „უსაზღვროდ ემინოდათო“, მოსლიმინებმა ერთ შეტაკებაში მოჰკლესო მათი წინამძღოლი ზაქარია-უმცროსი და აიკლესო მისი სარჩო-საბადებელი (გვ. 22).

14. ბოღოს ტეკეს ომი (1205 წ.)

ქართველთა გამარჯვება შამქორს ეღდას ჰგვრიღა რუმ-იკონიის სულთანს ნუქარდინს, მეტადრე დიდ სირცხვიღად მიაჩნდა თამარისთვის ხარკის ძღევა მაჰმადიანთაგან იგი პირფერულად ძღვენ-მოკითხვებს უგზავნიღა თამარს და ამავე დროს ფარულად ემზადებოდა ქართველებთან საომრად. თვითონ ჰყვანდა 80,000 მეომარი, კიდეე მოიწადა უჯანიღამ 100,000

და აგრეთვე იწვია ქუდზე კაცი, და დიდის ურდოთი მოვიდა ქალაქ სევასტიას, შეუდგა საომარ მანქანების შემზადებას და თან თამარს მოსწერა წერილი:

„მე, ნუქარდინ, სულტანი ყოვლისა ცასა ქვეშისა უმაღლესი, მიმსგავსებული ანგელოსთა, თანამდგომი ღვთისა, მოგიმცნობ ქართველთა მეფესა თამარს: ყოველი დიაცი რეგვენია. შენ გიბრძანებია აღება ხლმისა და დახოცა მაჰმადიანთა, და დაგიხარკია მუსლიმანობა. მოვდივარ ჯავრის ამოსაყრელად. მოგაგებ მოსაგებელს სპარსთა სულთანის დამარცხებისთვის. ვინც თქვენთაგან სწრაფად მოვა და ჩემის კარვის წინ უარჰყოფს ქრისტიანობას და ირწმუნებს მაჰმადს, ცოცხლად ვამყოფებ, დანარჩენებს კი მოელით გაჟლეტა“.

თან მოციქულის პირით ესეც შემოუთვალა: თუ ირწმუნებ მაჰმადს, ჩემ ცოლობის ღირსად გაგხდი, თუ არა და ხარჭად მეყოლებიო!

თამარმა ფიცხლავ შეიყარა ლაშქარი ჯავახეთს, წაუძღვა ვარძიას, შეავედრა ღვთისმშობლის ხატის წინ, ჯვარპატიოსანს აამბორა, ჯვარი გადასახა და გაისტუმრა, თან ნუქარდინს მოციქულებიც გაუგზავნა მოვდივარო. თვითონ მრავალი ეპისკოპოსებით მოვიდა ოძრხეს, თან ჰყვანდა მგოსანი იოანე შავთელიც, კათალიკოზი თევდორე და სხ. მთელს საქართველოს მონასტრებსა და საყდრებს იყო ლოცვა-ლიტანიობანი ქართველთა გამარჯვებისთვის. მივიდნენ ბასიანს, საცა მტრის უამრავი ლაშქარი იდგა ადგილსა ბოლოსტეკეს უამრავ კარვებითა, სრა ფარდაგებითა, ცხენებითა, ჯორებითა,

აქლემებითა. შეუტივეს მტერს მესხეთის მეომრებმა, მათ მიჰყვა დავითი. გაჩაღდა საშინელი ბრძოლა, ჩეხა-კაფა. მალე შედრკა მაჰმადიანობა. გაიქცნენ, ვისაც შეეძლო გაქცევა. დანაშთენი გაჟლიტეს ან დაატყვევეს. უსაზომო ალაფით დაბრუნდნენ თამარის წინაშე. იმდენი ტყვე იყო, რომ თითო ქრისტიან მეომარზე 100 ტყვე მოდიოდაო.

მემატიანე უმატებს: თავზარ-დაცემულნი თვითონვე იბო-ქავდნენ თავს, ერთის საბლით ერთის კაცის მიერ შეიკვრე-ბოდაო ოცი ტყვე. დავლა აქაც აუარებელი დარჩათ. და-ტვირთულნი ტყვეთა სიმრავლითა, ცხენ-ჯორთა ჯოგებითა, ოქრო-ვერცხლითა და სხ. მოვიდნენ სამცხეს და იქიდგან თამართან ერთად დიდებით შემოვიდნენ ტფილისს. რაღა თქმა უნდა, შეიქმნა სიხარული უზომო. ტყვე დიდებულებიც თამარმა პატივით ისტუმრა, მერე სხვა და სხვა ციხეებში წარ-გზავნა. მარტო ეზინკის მთავარი შეაგდო ტფილისის ციხეში და მერე გაყიდა და მის ფასად აიღო მხოლოდ ცხენის ნალი.

სახემწიფო საგანძურები აივსო ოქრო-ვერცხლით, ძვირ-ფას ჭურჭლით თვალ-მარგალიტები იმდენი მოიტანეს, რომ მას აღარ თვლიდნენ, არამედ სწყავდნენ. უთვალავი იყო აგრეთვე ოქროქსოვილობა, ფარჩეულობა და სხ. ამის შემდეგ სამეფო პალატში იხმარებოდაო არა ვერცხ-ლის ჭურჭელი, არამედ ოქროსი და ბროლისა, ინდიურ ქვით შემკობილი. თამარმა წიად-კალთა აუვსო ღარიბებს, ქვრივ-ობლებს, მრავალი უძღვნა ეკლესიებს და ყველას.

ამ ბრძოლას და ეზინკელ ტყვეს ჩახრუხაძე უძღვნის

ორიოდე სტრიქონს (14,18): თამარ, შენ უბრძანე სპათა,
გამხნევე თავი დასდონ სჯულისთვის. დაასკვნეს ომი. წა-
უძღვა ლომი (დავითი) დავითის მიბამებულად მხნედ და
სვიანად აგარიანად. მიუხდეს ზედა ზედიზედა. მათ ივაგლახეს,
თავი მცდრადა ქმნეს, ცნობა ვნებულად განიბნივნენ, გან-
დრკენ მეოტნი. შეიქმნა შიში ზარ-ალებულად. თამარო,
თქვენგანმან ოცმან ბევრისა მხოცმან სძლო სპარსთა მათთა
დამატებულად. არ იცის ერთმან ათასი ერთმა მით წარიქ-
ცივნა მიდევნებულად. მაჰმადის ერნი უკრავ, უომნი მოსრნეს,
მოსწყვიტეს განქიქებულად. აღივსნეს ტყვითა, ლარ-პირ-
უტყვითა, არ დარჩა კაცი არ შოებულად. **ეზინაკს** მფლობი
ჰგავს შესწრებულად: უარჰყოფს თნებით: „არ მოვეთ ნე-
ბით, ვიყავ უნებლივ მოყვანებულად“.

ასე მართლულობდა .თავს ტყვედ მოყვანილი ეზინკის
მფლობელი: ჩემი ნებით კი არა, ნუქარდინმა მალით გამო-
მიყვანაო ქართველთ წინააღმდეგ, მაგრამ მას თამარი ალბად
უწყრებოდა უფრო იმიტომ, რომ მან პირველმა მიიღო კოს-
ტანტინეპოლიდამ 1190 წელს დაბრუნებული რუსი გიორგი
(ქ. ცხ. 293) და მისცა შეძლება შემოსულიყო კლარჯეთ-
იმერეთს და ამბოხება მოეწყო თამარის დასამხობად. ამიტო-
მაც მის სავსებით დასამცრობად თამარმა გაყიდა იგი ნალის
ფასად: ნალზე გასცვალა.

15. კარის (ყარსის) დაპყრობა 1207 წ.

ტრაპიზონის ალებისა და პონტო-ჭანეთის სამეფოს და-
არსების შემდეგ საკმაო მშვიდობა მიეცა საქართველოს. თა-
მარი თავის ქმარ-შვილით ვლიდა სამეფოს ყოველ ყურეს,
თავის თვალთ გაწივდა ადგილობრივ ხალხის მდგომარეო-
ბას, თავის ყურით ისმენდა ყველას აჯა-თხოვნას და იქვე
მიჰყენდა სამართალს, იქვე უღებდა დასალხინებელს. უმე-
ტესად კი უყვარდა ყოფნა გელათსა და აჯამეთს, საცა მეფე
დავითი ნადირობდა ხოლმე. მერე გადადიოდნენ კოლას, ჯა-
ვახეთს, სომხითს და სხ. ხარკი მოსდიოდათ განჯიდანა და
მის აღმართ ქალაქებიდან, ნახჭევნიდან; კოლაში მისულებს
ხარკი მოსდიოდათ კარნუ ქალაქით (არზრუმით), ეზინკით
და სხ.

მხოლოდ აწუხებდა თამარს ის, რომ სიმაგრე კარისი
ჯერ ისევ სპარსელების ხელში იყო. თამარმა გაგზავნა დავით
მეფე და უბრძანა კარისი უსათუოთ დაეპყრა, თვითონაც
ლაშა-გიორგი წაიყვანა და წავიდა ჯავახეთს, რომ თვალ-ყუ-
რი ადევნოს ბრძოლის მსვლელობას.

კარისს რახანია ქართველები შემოსდგომოდნენ გარეშემო
და მარტო ციხე-ლა იყო მტერთა უფლებაში. მივიდა-რა მე-
ფე დავითი, პოვა ციხეში შემდინარე ხევის სადენი, გადასჭრა
იგი და გადუგდო წყალი. უწყლოდ დარჩენილი ხალხი გამო-
ვიდა ციხე-ქალაქიდან და დანებდა დავითს. ციხელებმაც შე-
მოუთვალეს: მობძანდეს თვით თამარი შვილთთ და ციხის
კლიტეებს მოვიტანთ ლაშა გიორგის წინაშე. მოიყვანეს თა-
მარი. კლიტეები გადმოსცეს და თან ითხოვეს, ნუ დაგვხო-

ცავთო. ლაშა შვეიდა და ჩაიზარა ციხე-ქალაქი.

არაბთა მწერლები (მოამბე 1898, №1, 25): „1206-7

წ. ქართველებმა აიღეს ქელათისაგან დამოკიდებული სიმაგრე
ყარსი. ვიდრე აიღებდნენ, გარს ერტყნენ დიდხანს. ძალიან
შეავიწროვეს მცხოვრებნი და რამდენიმე წლის განმავლობაში
ხარკს იღებდნენ. მათ საწინააღმდეგო ძალა არსად იყო“.

16. არჯიშის აღება (1208-9 წ.).

არაბთა მწერლები (მოამბე 1898, № 11- 26): „ქართველები დიდძალ ლაშქრით მოვიდნენ ქელათის ქვეყნისკენ და ქალაქ არჯიშს მიუხტნენ. გარს შემოერთყნენ. მალე მისწურეს. აიკლეს ყოველი სიმდიდრე და სავაჭრო, რაც კი იყო, დაატყვევეს ყველა მცხოვრებნი. მერე ქალაქი დასწვეს და დაანგრეს. უდაბნოთ იქცა დიდი და მდიდარი ქალაქი. არჯიში სომხეთშია, მაგრამ სომხეთის მეფე ნეჯმ-ედდინ-აიუბი იმ დროს ქელათში იყო და თუმცა ლაშქარი ბევრი ჰყავდა, მაგრამ ქართველებს არ შეეხა. და ამის გამო ქართველებიც დიდძალ დავლით უვნებლად წავიდნენ თავიათ ქვეყანაში.

1210-11 წელს ქართველთა ლაშქარი ისევ მოვიდა ქელათისკენ, ეცნენ ქალაქს და შიგ შეიმწყვდიეს მეფე მელიქ-ოჰადი. ამ დროს ქართველთა სარდალი (ივანე მხარგრძელი, რომელიც მთვრალი იყო, მარტო 20 მეომრით ქელათისკენ წამოვიდა, მაგრამ მთვრალი ცხენიდან ჩამოვარდა, დაატყვევეს და ქელათში შეამწყვდიეს. გარნა მალე იგი გაანთავისუფ-

ლეს, რადგან თავისი ქალი (თამთა) ცოლად მისცა ოჰადს და დაუბრუნა რამდენიმე ციხეც და 5000 ტყვეც გაუნთავისუფლა (გვ. 28).

17. არდებილის დარბევა (1210 წ.).

არჯიშის ალების მცირე ხნის შემდეგ გარდაიცვალა დავით სოსლანი. დაქვრივებული თამარი წავიდა გეგუთს, რომ იქ გაეტარებინა დიდ-მარხვა და იქვე ედღესასწაულნა ბრწყინვალე აღდგომა. სწორეთ ამ აღდგომის დღეს არდებილის სულთანი თავისი რაზმით შემოიპარა ქალაქ ანისს, წირვაზე მდგომ სალხს დაესხა, ამოხოცა 12,000 სული, გამარცვა მცხოვრებნი და საჩქაროდ გაბრუნდა და არდებილს მივიდა (1209 წ.).

დიდათ შეწუხდა თამარი. უბრძანა სპასალარს, შეეკრიბა ლაშქარი ჯავახეთისა, კახეთისა და სომხეთისა ჯავრის ამოსაყრელად.

გრიგალ-ქარულად გავლეს ქართველებმა გელაქუნი, ისპიანი, გადავიდნენ ხიდზე და მიესივნენ არდევლის სწორედ იმ დროს, როდესაც მათი მყივარი მაღალ მინარეთი-დამ ახარებდა არდავლელებს მაჰმადიანთა აიდის დღესასწაულის გათენებას და მოუწოდებდა სალოცავადა. ქალაქი მყის აიღეს, 12,000 ამოხოცეს, დაარბიეს ქალაქი და აუარებელ ალაფით დატვირთულნი დაბრუნდნენ წინაშე თამარისა, რომელიც მაშინ იდგა კოლას. სამეფო კვლავ აივსო სიმდიდრით.

18. შესევა სპარსეთს (1210-11).

თუმცა ქართველები ყველგან იმარჯვებდნენ მოსეულ მტრებზე, მაგრამ იგინი მაინც არ შოშმინდებოდნენ და ხან ერთ და ხან მეორე კუთხეს ქურდულად ეცემოდნენ. მათ დასაშინებლად და ერთხელ და სამუდამოდ ასალაგმავად თამარმა მოინება, სარდლების თხოვნით, გალაშქრება ხორასანს. შეიყარა სამეფოს მთელი ლაშქარი და ზაქარია მხარგრძელის წინამძღოლობით წავიდა სპარსეთისკენ. დროშა გორგასლიან-დავითიანი თამარისაგან ჩაბარებული ჰქონდა იმავე მხარგრძელს. იყო შემოდგომა, სთვლის ჟამი. ნახჭევნით გავიდნენ ჯულას (ჯულფას), დარადუზის ხევით მივიდნენ **მარანდას**, დაშინებული მარანდელები წინათვე გაქცეულიყვნენ და მთებში დამალულიყვნენ. სპასალარმა მათ წინააღმდეგ გაგზავნა თაყიადინ თმოგველი. დაიმორჩილეს იგინი და წავიდნენ **თავრიზს**. ამ ქალაქმაც წინააღმდეგობა ვერ გაუწია ქართველებს, დიდძალ ოქრო-ვერცხლითა და ხარკის მოცემის აღთქმით მოქალაქეებმა მოიპოვეს თავისუფლება. დააყენეს აქ მცველები, გადავლეს ადარბადაგანი და მივიდნენ **მანას**. მანელებმა სასტიკი ბრძოლა აუტეხეს. მაგრამ ქართველებმა მალე გახვრიტეს ციხის ზღუდეები, შეცვივდნენ და აიღეს მანა. გასწიეს **ხორასნისა** და **ყაზვინისკენ**, აიღეს და აივსნენ. მერე მივიდნენ **გურგანს**. ვერავინ ვერ იკადრა წინააღმდეგობა, ვერც ხორასან-ერაყის სულთანმა და ვერც სხვამ. ამას იქით სვლა აღარ შეეძლოთ, რადგან აივსნენ ნადავლით, ურიცხვ

ცხენ-აქლემით და სხვა საქონლითა თუ სიმდიდრით. გამო-
ბრუნდნენ იმავე გზით, რომლითაც გავლეს. მანას მელიქი
შეიპრეს და ტყავი გააძრეს, რადგან მოეკლა იქ დაყენებული
ქართველი მეციხოვნეები. ასრე ზარითა და ზემით მოვიდნენ
ტფილისს.

ტახტზე მჯდომარე თამარს ეახლნენ სპასალარნი, თა-
ვადნი და დიდებულნი, ყველანი დასხდნენ წესისამებრ, და
მეფეს მიაართვეს ნაალაფევი, რომლის სიდიდეს და ფასს ენა
ვერ გამოსთქვამდა. თამარმა კვლავ განიკითხა ქვრივ-ობოლნი
და ყველანი.

არან-სპარსეთს გალაშქრების ამბავს გადმოგვცემენ მოს-
ნებიც.

გორგასლიანი-დავითიანი დროშა

იახლის მსვრელად მტერთათვის (შავთ. 31)

თამარო

ხარ კეისარი, სარკე, ის არი

სიმდიდრით ლაღი, **ჯიმშედს** (- სპარსეთს) მფლობელი!

ჯულაც (- ჯულფა) ასე ფქვევ, მოსვრითა სეფქვევ,

ბრჭალი ჰქმენ მათზედ მეოტ მყრობელი (შავთ. 35)

შავთელი აქ მოიხსენიებს-ებს მოსი-ს, ე. ი. მე-ოს ს = ოსს

მ-ოსიმ ახოს მოსიმახოსა

მახვილი თქვენი (თამარის) მტერთა მწყობელი (35).

აქ მგოსანი დავით სოსლანს ადარებს ებრაელ მოსიმა-
ხოსს, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელის ჯარში ყველა
გმირს სჯობნიდა (იხ. იგივე ქ. ცხ. 306).

ჩახრუბამე (33):

წაულე რანი, წაულ ერანი,

ყელსა დასახენ ჩამომდებარე

მიუშვენ ოდეს, მიუშვენოდეს

ამბერდად რად ვთქვნე იგი მე ბარე!

19. შოთა რუსთაველის მონაწილეობა თამარის ომებში.

შოთას მონაწილეობის ამბავი თამარის ლაშქრობა-ომებში არჩილ მეფეს, როგორც თვითვე იუწყება („არჩილიანი“, გვი 132), ამოულია 1681 წელს „საქართველოს ცხოვრები-დამ“.

რომელს ომშიაც რეულა შოთა, იმის ამბავს არჩილი მოგვითხრობს პირველის პირით.

1) თურქებთან ბრძოლა შავშეთს: ხმლით, შუბით, ისრით ვიბრძოდით (შოთას სიტყვებია არჩილის ცნობით).

2) გელაქუნის ბრძოლით... მოვედით მეფის წინაშე. გვიქებდა ყმათა ძალებსა.

3) განძასა და მთასა მასისასა (1192 წ.) გადაგვხდა ჩვენ ომი ძლიერი... გავაქციეთ და მივყევით...

4) იმერთა მემამოხეების წინააღმდეგ შოთა იბრძოდა როგორც ერთი მომხრე თამარისა (1194 წ.); ადრე დავთმე თავი ჩემი პატრონისთვის მოსახმარათ. მეცა მათი (თამარის მომხრეების) თანამხლებელი... გავვლეთ, მივედით ჯავახეთს... გავედით ხიდსა მტკვრისასა, მივყევით, დევნა ვუყავით, ნია-

ლის ველსა ვეწიეთ, შუბები ხორცთა ვუყავით... მოვედით გამარჯვებულნი.

5) ბარდავის ომი (1195 წ.): ვილაშქრეთ, მოვარბიეთ ბარდავი... მას აქეთ თვეც არ გამოსულა, წავედით, არზრუმსა და კარისაკენ ვიარეთ. მოქალაქეთ ციხის მცველთ ყოფა გავუმწარეთ. გამარჯვებულნი მოვბრუნდით.

6) შამქორის ომი სწარმოებდა შოთას მონაწილეობით.

7) ხორასნის ლაშქრობა შოთას მონაწილეობით... მეც თან ვახლდი. ვიშოვნე მრავალი. წავედით ნახჭევნის გზასა. გავვლეთ, მივედით ჯულასა (ჯაღას=ჯულას=ჯულფას). საცა მივედით, შიშითა შეიქმოდინ თრთოლასა. 500 სსა რჩეულსა გვიჩინეს (სარდლებმა) მთავრად თმოგველი თაყიადინ. მარანდის მთაზე ავედით.

ბოლოსტიკეს და სხვა ომებში შოთა არ რეულა.

20. დაპყრობილ ადგილების გამგეობა.

აქ ვათავებთ თამარ მეფის ლაშქრობის ამბავს. დაპყრობილ ადგილებში, მეტადრე ციხე-ქალაქებში მეფის ბრძანებით დგებოდა ქართველთა ლაშქარი. მაგ. კარისი რომ დაიჭირეს, მისი გამგეობა ჩააბარა იოანე ახალციხელს და თან მიუბოძა ათაბაგობა (მეფის მომდგილეობა) და ამირათ-ამირაობა. მის მბრძანებლობას ექვემდებარებოდა გარემო ადგილებიც (ქარ. ცხ. 318).

რალა თქმა უნდა, ამავე დროს დაპყრობილ ციხეებში

ქართველი სამღვდლოებაც იწყებდა მოღვაწეობას, მეტადრე თუ ამ გვარ ციხე-ქალაქში მკვიდრნი ქრისტიანები იყვნენ. ანისში, მაგ., 1216 წელს ამირობდა ბაჰრამი და იქ მაშინ უფლობდა ქართველი კათალიკოზიც, რომელსაც იქ აუგია ეკლესია და მის ქვაზე დაუწერი: „...მკვიდრო ანის ქალაქისანო ქართველნო, რომელნი პირველად დიდად პატივცემდით მღვდელთა, გიხმს ლოცვაჲ და წირვაჲ. ნუ გეწყინების მათთვის ძალისაებრი მისაცემელი; უფროსად მხიარულებით მისცემდით, თვინიერ დაპირებისა“.

ამგვარად სამოქალაქო და სასულიერო წოდება ერთად და თანხმოვანად განაგებდა დაპყრობილ ადგილებს.

21. ფხოელთა და დიდთა დამშვიდება (1212 წ.)

ხორასნის ლაშქრობის შემდეგ გარდაიცვალა ზაქარია ამირსპასალარი. მის თანამდებობა თამარმა მიუბოძა მის ძმას ივანეს. მაგრამ ამ ცბიერმა მოითხოვა უმეტესი ჯილდო: დიდი სულტნები თავიანთ პირველ მოხელეებს ათაბაგობით აჯილდოებენ და მეც მიბოძეთ ათაბაგობაო. სამწუხაროდ, თამარმა უსმინა მას და მისცა ათაბაგობა, რომელიც შემდეგში შეიქმნა მიზეზად საქართველოს უკეთეს კუთხის სამცხე-საათაბაგოს გათიშვა-განდევილობისა.

ამ ხანს თამარმა მიაქცია ყურადღება ფხოელ-დიდოელეების ცხოვრების მოწესრიგებას. მემატთანე ამბობს: „დიდონი მშთვარსა და უხარშავსა ჭამენ, მრავალნი ძმანი ერთსა დედა-

კაცსა მოიყვანებენ, ცოლად, რომელნიმე უჩინარს რასმე ემ-
მავს თაყვანის-სცემენ და ზოგნი უნიშნოსა შავსა ძაღლსა,
და ამას ესე ვითარსა ჰყოფენ. ხოლო ფხოელნი ჯუარის მსა-
ხურნი არიან და ქრისტიანობასა იჩემებენ“. აი ამისთანაებმა
იწყეს ქურდობა, რბევა, ხოცა. თამარმა უბრძანა ამირსპასა-
ლარს წაეყვანა ერწო-თიანელნი და სხ. მთიელნი და მოეწეს
რიგებინა უბადრუკთა ცხოვრება. მივიდა ლაშქარი ივნისს და
აგვისტომდე დაასრულაო დავალებული საქმე. მაგრამ საეჭვოა,
რომ ამ ლაშქრობას რაიმე ცვილილება შემოელო ფშავ-ხევ-
სურეთ-დიდოეთში: ამ ხალხის ცხოვრება, როგორც იყო
გალაშქრების წინად, იგეთივე ჩანს გიორგი ბრწყინვალისა და
ვახუშტის დრო-ჟამსაც, ხოლო ფშავ-ხევსურნი რომ „ჯვრის
პატივცემით ქრისტიანობას ჩემულობდნენ“, დღესაც ამ მხრივ
არ შეცვლილან: ახლაც იქ გაჩაღებულია თაყვანისცემა კოპა-
ლასი, ხახმატისა ზედ-დართვით თვით თამარ მეფის ჯვრისა და
მის ძის ლაშა-გიორგის სალოცავისა, ქრისტიანობით კი თა-
ვიანთი თავი უკეთეს ქრისტიანებად მიაჩნიათ. „თამარ-მეფის
საჯვარეზე“ ეხლა-ხანს ეპისკოპოს ანტონიმ აკურთხა პატარა
ეკლესია პატივად წმ. დედოფლის თამარისა.

IV. თამარ მეფის გარდაცვალება.

არაბთა ერთი მწერალი ამბობს: „მაჰმადიანთათვის ქარ-
თველთა წინააღმდეგ საბრძოლად შველა აღარ იყო. მაგრამ
მოხედა ღმერთმან ისლამს: მოჰკლა ქართველთა დედოფალი,

ქართველებში უთანხაოება ჩამოაგდო და დაიფარა მათგან
მუსლემლეშინნი" (თარგ. მოამბ. №1, 25).

რალაც დედობრივი სენი გამოაჩნდა თამარს მაშინ, რო-
დესაც დასასვენებლად ბრძანდებოდა ნაჭარმაგევის სასახლეში.
თან ჰყვანდა დიდებულებიც. სატკივარს დიდხანს ჰფარავდა
მორცხოვის გამო, მაგრამ სატკივარმა კი თავი არ დაიმალა.
შეიქმნა დიდი მწუხარება. იწვიეს სამეფოს ყველა გამოჩენილი
ექიმები, მაგრამ მათმა ხელოვნებამაც ვერა არგო-რა. ჩააწვი-
ნეს დიდებული ავადმყოფი კუბოში. ე. ი. მოაბაში (სატარე-
ბელ ტახტში), ასწიეს დი მოიყვანეს ტფილისში, აქედგან
წაიყვანეს დასოს, ე. ი. ტყე-ჭალიანს. ეგონათ ჰაერი უშვე-
ლისო. შეღავათი რომ არ მიეცა, მოიყვანეს თფილ ჰავიან
აგარას ციხეში. მაგრამ ყოველი ცდა ამაო შეიქმნა. ზეცამაც
არ შეისმინა მისი განკურნებისთვის აღვლენილი მხურვალე
ლოცვა-ვედრებანი გლეხისა და გლახაკისა, ქვრივისა და ობ-
ლისა, მამათა და დედათა, დიდებულთა და მცირებულთა,
ყოვლის ერისა.

იწყო მზემან დასვლად.

ჰაერმან სხვად ფერად უფერულობა.

ცის კარს დღისასა იხედა იწყეს შემოსად ბნელთა ღრუბე-
ლთა!

დაწვთა მათ ვარდოვანთა იწყეს დაქნობად.

თვალთა მათ ტბათაებრ მზისა შემცხრომელთა სიმრუდედ
მიმართეს.

ხელთა მათ მსახურებისაგან გლახაკთასა არაოდეს დაც-

ხრომილთა იწყეს მოუძღურებად,

ფერხთა მათ მარადის ღვთისათვის მაშვრალთა იწყეს შედ-
რეკად.

ყოველნი ნიშნი ცხოვრებისანი სხვა და სხვად ფერად
იხილვებოდეს.

ზოგადმან უღონოებამან მოიცვნა ყოველნი და არა უწ-
ყოდეს, თუ რამცა ყვეს.

მთავარნი იცემდეს პირთა.

გლახაკნი იტყებდეს თავთა.

იხსმოდინ თავთა ნაცარსა და მტვერსა.

მოიწია განკითხვის წუთი. ავადმყოფმა პალატში შეიწვია
ყველანი, წამოიწია სარეცელზე, გადახედა ყველას. დალო-
ცა, და წარმოსთქვა: „მძანო და შვილნო, აწ მივიწოდები
უხილავისა მიერ“, და აღმოუტევა სული წრფელი, მეტყ-
ველმან:

„ქრისტე ღმერთო, შენ შეგვედრებ სამეფოსა ამას, რო-
მელი შენ მიერ მერწმუნა, და ერსა ამას პატროსნითა სისხ-
ლითა შენითა მოსყიდულსა, შვილთა ამათ ჩემთა, რომელნი
შენ მომცენ, და მერმე სულსა ჩემსა“.

ასრე „აღესრულა მზე ქართლისა" 18 იანვარს 1213*)

წელს ისნის სასახლეში, ტფილისს.

საწუხმლ იქმნაო პირი ქვეყანისა.

ყბელამ აღიპარსაო თმა.

ვაების სმისაგან ქვესკნელიც კი შეიძრაო.

ერთან ერთად იგლოვდაო თვით ცა და დედამიწა.

გლოვის შემდეგ მიასვენეს მცხეთას – ერმა თაყვანი სცა.
რამდენიმე დღის შემდეგ იქიდგან წაასვენეს გელათს და იქ
დამარხეს მამა-პაპათა სამარხავში.

„ვნატრი ელადას, თვით მას გელათსა,
სად რომ დაჰკრძალვენ წმიდათ სხეულსა**“).

ასრე გამოეთხოვა ეს ადამიანი საქართველოს, დიდებული
და თან, პოეტის თქმისა არ იყოს, „სიმაღლით ცებრი, სი-
უხვით ზღვებრი“!

V. საზოგადო განხილვა თამარის მეფობისა და დასკვნა.

თამარის ბრწყინვალე მეფობა დაიწყო ერთ უაღრესად
დიდმნიშვნელოვან კითხვის აღძვრით მე მოგახსენებთ შესა-
ხებ იმ დიად კითხვისა, რომელიც გამოიწვია საქართველოში
პარლამენტისებრ წეს-წყობილების შემოღების სურვილმა თა-
მარის მეფობის პირველსავე წელს, მაგრამ რომელიც ვერ
განხორციელდა, რადგან სახელწიფოს მამა-პაპურ წეს-წყობი-
ლების შეცვლას სარჩულად დაედო კერძო პირთა (ფეოდა-
ლებისა, მთავრების) სარგებლობა და არა ყველა წოდებათა
და მთელის ქვეყნისა.

თქვენ გაიკვირებთ, რომ აზიაში 1185 წელს პარლამენ-
ტის დაწესება სურდათო, ე. ი. მაშინ, როდესაც ჯერ პარ-
ლამენტარულ წეს-წყობილების დედა-ბუდე ინგლისშიაც არ

*) სამწუხაროდ, ეს თარიღი ჯერ ხნობით სადავოა, რადგან თამა-

რის სიკვდილის წლად ზოგს მიაჩნია 1212, ზოგს 1211. არსებობს 1210

წლ. ფული თამარისა.

**) შავთელი 105.

იყო შემოდებული აგრედ-წოდებული magna charta liber-
Tatum-ი („თავისუფლებათა დიდი ქარტა“), განხორციელებული მხოლოდ 1215 წელს! მაგრამ საქმე საქმედ რჩება და გაკვირვებას რწმენად აქცევს ჭეშმარიტად მომხდარი ამბავი.

ხსენებულ 1185 წელს დიდგვარიან თავადებმა და მთავრებმა თამარს წარუდგინეს მოთხოვნილება, რომ იგინი დამდაბლებულ არიან უგვაროთა და უაზნოთა ამაღლებით და სათანადოა ისევ დაუბრუნდეთ ძველანდელი უფლებები. ამისთანა მოთხოვნილების წარმდგენელთა შორის, როგორც სჩანს, უნდა ყოფილიყვნენ დიდგვარიანი ქართველები და ყველა ისინი, რომელნიც მომხრეობდნენ თამარის მამის გიორგის მეტოქე დემნა ბატონიშვილს – საქართველოს ტახტის კანონიერ მემკვიდრეს, და რომელნიც სასტიკად დაისაჯნენ განდევნითა თუ სხვათა სხვა უფლებათა მოკლებით და დამდაბლებით იმათთან შედარებით, რომელნიც თავდადებით ემსახურებოდნენ გიორგი მეფეს დასამხოზად მის ძმისწულის დევნასი. აგეთები, სხვათა შორის, იყვნენ ჭიაბერი, ყუბასარი, აფრიდონი და სხ., რომელთაგან ზოგიერთის გადაყენება აწ მოითხოვეს თამარისაგან. მაგრამ ეს ცოტაა კიდევ. უკმაყოფილოთა მოთავე ყუთლუ-ასლან ჯაყელმა მოინდომა შეეზღუდა თვითმყრობილობაც და თავის თანამგრძნობელებს

ურჩია:

დავდგათო კარავი ისნის ველზე,

თავისუფლად დავსხდეთო მასში:

მივცემდეთო და მოვიღებდეთო,

რომელთამე ვრისხავდეთ, რომელთამე ვწყალობდეთ,

მერე ჩვენს დადგენილებას წარუდგენდეთ თამარს

და იგი დაამტკიცებდეს ჩვენს განგებულს.

სიტყვით, ყუთლუ-ასლანს და მის მიმკერძავებს სურდათ ხელში ჩაეგდოთ კანონმდებლობა და თამარისთვის დაეტოვე-ბინათ მხოლოდ აღმასრულებელი უფლება.

ძნელია კაცმა სთქვას, სახელდობრ, ვინ და ვინ იყვნენ ყუთლუს თანამგრძნობნი.

ინგლისის 1215 წლის „მაგნა ხარტა ლიბერტატუმ“-ის განმხორციელებელნი იყვნენ მხოლოდ უმაღლეს სამღვდელოების, ბარონების და აზნაურების წარმომადგენელნი, რომელთაც გამოითხოვეს უფლება: და ამ უფლების ძალით უმა-თოდ ვისიმე შეპყრობა გაუქმებულად, ჩაითვალა აგრეთვე მამულის ჩამორთმევაც და გამოსაღების გაწერაც უმათ და-სტუროდ.

ჩვენშიაც იგივე ელემენტები (უმაღლესი სამღვდელოება, თავადობა და აზნაურობა) უნდა რეულიყვნენ მეკარვეთა დასში, ალბად, ნებართვით თვით კათალიკოზის მიქელ მი-რიანისძისა, რომელსა „ყოველნი სძულობდესო“, შენიშნავს მემატინე, რომლის გადაყენება მოინდომა თამარის მიერ იმავე 1185 წელს მოწვეულ სამღვდელოების კრებამ. თვით

ყუთლუ-ასლანს ხომ უმაღლესი ადგილი ეჭირა მმართველობაში. სახელდობრ მეჭურჭლეთ-უხუცესობა, ე. ი. საფინანსო მინისტერი იყო, ხოლო მოთხოვნის წარდგენის შემდეგ ჰფიქრობდა ამირსპასალარობაც ხელთ ეგდო და აგრეთვე ლორეში დამჯდარიყო სომეხთ მეფის ადგილას. მათივე მომხრე უნდა ყოფილიყო ერისთავთ-ერისთავთ ტფილისის ამირთ-ამირა, რუსთავისა და მთიულეთის შვიდ ხეობათ პატრონი აბულასანი, სწორეთ ის, რომელმაც თავისებრ დიდებულებს ურჩია თამარისთვის მოეწვიათ ვიღაც უცნობი ყიფჩაღში გადმოხვეწილი რუსი, რომელიც მართლაც, მოიყვანეს თამარის ნება-დაურთველად.

თამარმა ყველა ეს იწყინა, რადგან „გულისხმა ჰყო მათი **სივერაგე და უკეთურება**“ და თავის „ერთგულთა და საკუთართა თანა განზრახვით“ შეიპყრა ყუთლუარსლანი მაგრამ ყუთლუარსლანს უკვე ჰყვანდა თანა-შეფიცულები და რაოდენიმე ლაშქარიც. ესენი წინააღუდგნენ თამარს, გადასწყვიტეს ყუთლუ გააშვებინონ, და მოემზადნენ: შემოადგნენ ისნის სასახლეს. თამარს ძმათა სისხლის ღვრა არ უნდოდა. ჩამოუგზავნა მემამბოხეებს ორნი დიოფალნი: ქართლის ერისთავის რატის დედა ხვაშაქი ცოქელი და სამზივართა დედა კარავ ჯაყელი. ამათ დაანელეს ამბოხება და მით დასრულდა ქართული „პარლამენტის“ საქმე.

ამისთანა კითხვის აღძვრას, თუმცა მას თვითმყრობელობის შეზღუდვის მომიზეზებით ისეც მძლავრ ფეოდალ მთავრების უფლებათა გაფართოება ედო სარჩულად, ჩვენ მაინც

დიად მოვლენად ვთვლით, ვინაიტგან მან ჩვენში 30-ის წლით უსწრო თვით ინგლისის პარლამენტის დასაწყისს, ხოლო 80-ის წლით მის პირველ გახსნას ლონდონში (I პარლ. კრება გაიხსნა 1265 წ.).

ჩვენ ვფიქრობთ, თუ ესეთი მაღალხარისხოვანი კითხვა აღძვრათ ერის ჭეშმარიტ თანამგრძნობლებს და არა პირად სარგებლობის მეძიებელთ, დიდებული და ერის კეთილდღეობისთვის თავდადებული თამარ მეფე დაჰყვებოდა მათ სურვილს და შეჰქმნიდა მის სასარგებლო დაწესებულებას. მაგრამ, ვიმეორებთ, პარლამენტის დაწესების მთხოვნელებს გულში ედოთ არა კეთილდღეობა ერისა, არამედ მათ აწუხებდა შიში თავიანთ უფლების უფრო დაკნინებისა, რომელიც მოსდევს ხოლმე სახელმწიფოში მეფეთა ძლევამოსილობას და უადრეს განდიდებას.

ასეა თუ ისე, ცხადია ერთი: თუ სახელმწიფო წეს-წყობილობის შეცვლის კითხვის აღძვრით პირად სარგებლობის მეძიებელ ფეოდალობა-დიდგვარიანობას თავისი გაეტანა, საქართველო რომელიც ერთ-ჰყო უდიდებულესმა ბაგრატ III-ემ სხვა და სხვა მთავართა და მფლობელთა ამოჟლეტით, ვიმეორებთ, ფეოდალობას თუ გაემარჯვა, ქვეყანა კვლავ დაიყოფებოდა მრავალ სამთავროებად და ესეთი დაყოფა და საწყისი იქნებოდა თვით საქართველოს დაშლა-დანგრევისა. გარეშე ძალა ისე აზობოქრებული იყო და ისეთი ბრაზით იმუქრებოდა საქართველოს წასალეკად, რომ ამ ძალას დაყოფილ-დანაწილებული საქართველო ვერ გაუძლებდა და, რაღა

თქმას უნდა, ვერც განხორციელდებოდა თამარის მეფობა, ეს გვირგვინი ქართველთა „ოქროს საუკუნისა“.

ყოველ შემთხვევაში, აღძრული „საკარავო“ კითხვა თუმცა ვერ განხორციელდა, მაგრამ მაინც იგი თავის უვარყოფილოებითაც იქნება დამამშვენებელი თამარის მეფობისა და ამასთანავე დაშთება ბრწყინვალე კაბადონად მსოფლიოს საპარლამენტო წეს-წყობილობის ისტორიის დასაწყისისა.

გადავავლებთ-რა თვალს თამარის გავლილ მეფობას, ჩვენ ვხედავთ უზენაეს წარმატებას სახელმწიფოს ცხოვრების ყოველს დარგში და მარჯვე ხელს, რომელსაც უპყრია სამეფოს მოსამართავი საჭე, დიდებულ მეფეს, რომელიც მბრძანებლობს პონტოდამ გურგანამდე, სპერიტგან დარუბანდამდე, კავკასიონის ამიერ არეზამდე და იმიერ ხაზარეთამდე და სკვითიამდე (ქ. ცხ. 283).

მამაც ერის თავისუფლების გასაქრობად მოსული მტერი მისდა სავალალოდ მარცხდება, ხოლო საქართველო უმეტესად ფართოვდება, უმეტესად ძლიერდება. და ეს ძლიერება ერს აგნებინებს, რომ ხსნა მტკიცე ერთობაზე ასვენ-აყუდია, რომ სამშობლოს დიდება მოითხოვს – ყველამ ერთისთვის და ერთმა ყველასთვის დასდოს თავი თვისი დაუზოგველად.

ომ-ბრძოლით მოგებული და შინაობაში შეძენილი აუარებელი სიმდიდრე წარამარად-კი არ იხარჯებ-იფლანგება, არამედ ჰხმარდება ერის კეთილდღეობის აღორძინების საქმეს; ხშირად მისი უდიდესი ნაწილი მიეძღვნება მდაბიოთა ცხოვრების გაუმჯობესებას ან-და მთელის წლობით ერის სახელმწიფო

გამოსაღებისაგან განთავისუფლებას: „ხარკი ერსა თვისსა უკუნ-
სცის და ყოველი ჭირი დაჭირებული აღიღის მათქან“ (ქ. ცხ.
325). ამავე შემოსავლით სახელმწიფოდ იზრდება სამზღვარ
გარეთ ასიოდე ყმაწვილი, თვით საქართველოშიაც მრავალს
სკოლებში, იყალთოსა თუ გრებს, მცხეთასა თუ გარეჯას,
ხახულს, შატბერდსა თუ ოპიზას, იწურთნება ახალთაობა, ვი-
თარდება და უმაღლეს ხარისხამდე მიაღწევს ხელოვნება, მეც-
ნიერება მჭევრმეტყველება, მგოსნობა და სხ.

მეფობის დასაწყისშივე დიდებული კახელი ნიკოლოზ გუ-
ლაბერიძე, ერთხანს კათალიკოზად ნამყოფი, აღიმაღლებს ხმას
და მოიწვევს საზოგადოებას „ღვთისა და თვისის უძლეველ
მკლავის მოსპობის“ გარდა მიაქციოს უაღრესი ყურადღება
გონების განვითარების საქმესაც, შეიძინოს „ჩვეულებაჲ ფი-
ლოსოფოსობისა და სწავლულობისა გამოძიებითა და ენამ-
ჭევრობითა“, გამოიკვლიოს თვისი წარსულის ამბები, ასწე-
როს ყველა მიუდგომელად და შთამომავლობისთვის გადასაცე-
მად აღბეჭდოს ქარტაზე.

მისი მოწოდება არ რჩება ხმად მღალადებელისა უდაბნოსა
შინა.

ქართველობა წინა ჟამებზე უფრო გულმოდგინედ და
უფრო მხურვალედ ეწაფება ბერძენთა ფილოსოფიას, მეტად-
რე ნეოპლატონისმს. მათს ღვთისმეტყველებას, აგრეთვე აღ-
მოსავლეთის ერების პოეზიას, და ესეთი კეთილი მოძრაობა
ჰბადებს ისეთ დიდებულ ფილოსოფოს-მგოსნებს, ვით შავთე-
ლი, ჩახრუხაძე, რუსთაველი, და იგეთ საჩინო მწერლებს, ვით

სარგის თმოგველი, მოსე ხონელი, ანტონი საღირისძე ქუთათელი, „დიდად განთქმული სათნოებათა შინა, ძლიერი სიტყვით და საქმით“, გარესჯის დიდი მოღვაწე ანტონი გლონისთავისძე. რომელიც თამარმა 1189 წელს დანიშნა ვაზირად და ჭყონდიდლად, ჩააბარა მწიგნობართუხუცესობა და მისცა ჭყონდიდი, სამთავისი და კისისხევი. ამ სასულიერო ვაზირის მოვალეობა იყო ზრუნვა შესახებ ერის განათლებისა და მეფისთვის მოხსენება ყველა იმისი, რაც ააყვავებდა სწავლა-განათლების საქმეს. იგივე მოახსენებდა მეფეს ყოველ ღარიბ-ღატაკთა შველისა და ხელის აღპყრობის საჭიროებას.

ამისთანა კეთილმოძრაობამ, ვიმეორებთ, ააყვავა ჩვენში ისტორიოგრაფია, მთარგმნელობა, პოეზია, ხელოვნება და სხ. ჩენმა მწერლებმა უკვე უწყოდნენ ოთხივე სტიქიონი ბუნებისა, ადამიანთა ცხოვრება-ურთიერთობის კანონები, ღირსება ტურფისა და ვაგლახისა, ფასი პატოსან შრომა-რუდუნებისა. მოკლედ რომ ვთქვათ, თამარის მეფობამ გამოსჭედა მეტად სანუკარი სახელმძღვანელო ცხოვრებისა და ეს სახელმძღვანელო შესდგება მხოლოდ ორიოდ სიტყვით:

- „მუშა მიწყევ მუშაკობდეს,
მეომარი – გულოვნობდეს“.
- „ლხინსა ვერ მოიმკი პირველ ჭირთა უმუშაკო“.
- „სიცოცხლესა ნაზრახსა სჯობს სიკვდილი სახელოვანი“.

და რახან ეს დებულებანი შეიგნ-შეიხორცა ერმა, კიდევ, თანამედროვის სიტყვით რომ ვთქვათ, „მოიმუშაკა, ღვაწლით მოიმკო სათნოებათა მჭელეულობა.

საქართველოს ძლიერებამ ფრთა გაშალა და მიაღწია ჯერ აქამდე უნახავ საზღვრამდე: ქართველმა მკლავმა შემუსრა მოსეული მტრის ძალა შამქორს და დაატყვევა თვით „მსოფლიოს“ მპყრობელ ხალიფას დროშაც, ქართველებმა მალე თვისი დროშა ააფრიალეს არა მარტო ანისს, კარისს, ბარდავს, არამედ შარვან-დარუბანდს, ტრაპიზონს, არზრუმს, დვინს, არჯიშს, კავკასიონის მწერვალებზე, და ამითაც არ იკმარეს, თვისი გორგასლიან-დავითიანი დროშის ზათქი და რიხი მოჭფინეს არეზს იქით თავრიზ-ხორასნამდე. „ქართველების საწინააღმდეგო შველა აღარსად იყო“, გაიძახის ერთი არაბელი მწერალი. ხალიფა იძულებული იყო, დაუმატებს ჩვენი მემატთანე, ეთხოვა თამარისთვის ბრძოლის შეჩერება და შვიდობის წილ ხარკი ელო სულთნებისაგან. მართლაც დაიხარკნენ. „ქრისტიანეთა ორღანონი (მხიარულად) ხმოვანობდეს კიდით კიდემდე“.

ესე დაგვირგვინდა ზღვათა ქვიშაზე უამრავ მტერთა შემოჭიდება შედარებით პაწია საქართველოსთან. ცხოვრების სხვა დარგებშიაც გამარჯვებით ვლეს ქართველებმა.

კონდაკოვისა და ბაქრამის მიერ მდიდრად გამოცემულს წიგნში (Опись, 1890) ჩართულია მრავალი თვალწარმტაცი, ხელოვნების მხრივ, სურათი ხატებისა, წიგნებისა, ჯვრებისა და სხ. ამათ შორის არის თვით თამარ მეფის გულზე საკიდი ჯვარიც, რომელსაც კონდაკოვი სთვლის „უუძვირფასეს სიწმიდედ საქართველოსა“ (გვ. 89). მისი ბუდე საოცრად მომინანქრებულია. იგივე კონდაკოვი დიდის ქებით იხსენიებს

წყაროსთავის დიდ-შვენიერად მორთულ და მოხატულ სახარებას, რომელიც გადაწერილია 1185 წ. (გვ. 44). უმეტესად შესანიშნავია ძვირფასად შემკულ-მოხატული ვანის სახარება იმავე თამარ მეფის დროისა. აქ მოხატულობათ ამშვენებენ: ზეიდან ჩამორბის ცხოველი წყაროს წყალი მრავალ ტოტად გაყოფილ შადრევნად. წყლის დასალევად მოფრინვენ ფრინველები, მორბიან მოწყურებული სპილო და ლომი, ტურები და მგლები, ფასკუნჯი და დევი ებანით (ქნარით), ხარი, მეხრე აქლემით. აქეთ-იქით სამფსონი ხლეჩავს ლომს, ხოლო მისი მხლებელი შუბს განაწონს დათვს. სვეტის თავები და კვარცხლბეკები მორთულია თვეების გამოსახულებით, ასე: მარტი – მხედარი, აპრილი – ჭაბუკი, რომელსაც უკავია ღორი, მაისი – სარკინოზი სომს წყალს მინის წითელ ჭიქით, ივნისი – მომძველი, ივლისი – ამნიავებელი, აგვისტო – მიირთმევს ყურძენს, ენკენისთვე – მიაქვს კალათა, ოკტომბერი – ქორით, ნოემბერი – ორკბილა ორთით თხრის მიწას, დეკემბერი – მთესველი, იანვარი – ნადიმობს, თებერვალი – თბება ცეცხლაპირას ნაბდით.

ქრისტე აკურთხებს 4 მახარებელს.

მახარებელი მათე სწერს. ქვეშ მოჩანს შობა ქრისტესი.

ზემო მორთულობა მახარებელი ლუკა და ხარება: თითისტარით ხელში ღვთისმშობელი, რომელიც უცქერის ანგელოზს.

სახარების წარწერა: „ქ. ესე სახარებაი მე იოანე საპყარმან და მლოცველმან წმიდის დედუფლის თამარისამან ვიოფლე წერთ.“

სასახლეები და საყდრები იმოსება შესანიშნავ სამკაული-
თა და ჩუქურთმით. ფასდაუდებელი, – ხელოვნების მხრივ, –
ხატები იჭედება ისე, რომ მათი ელვარება დღესაც აოცებს
მხილველს. ერთი ამისთანა შენახულა ანჩისხატის ტაძარში
ზედ-წარწერით: „ქ. ბრძანებითა ღვთივ გვირგვინოსანისა დი-
დის დედოფალთ-დედოფლისა თამარისათა მე იოანე ანჩელმან
რკინაელმან ჰელვყავ საშინელისა ამის ხატისა პატივითა მო-
ჭედად. მფარველ-მცველ არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუ-
ნესა. მოიჭედა კელითა ბექასითა. ქრისტე შეიწყალე“. ამავე
ბექას მოიხსენიებს ტყავზე დაწერილი ანჩის სახარების წარწე-
რა: უღირს ოქრო-მქანდაკებელად" (Опись, კონდაკ.).

თამარის ღვთის მოყვარეობამ გაამრავლა საქართველოში
საყდრების ისეც მრავალი რიცხვი. საცა მიბრძანდებოდა, თუ
საყდარი არ იყო, შენდებოდა ახალი. აზეულას (კოჯორის)
ახლო მდებარე კაბენის საყდრის ჩუქურთმები და ხვეულები
ხუროთ-მოძღვრების საკვირველებად ითვლებოდა მანამ მას
არ დაანგრევდა ბარბაროსი ხელი ამ რამდენიმე წლის წინად.
ასეთივე ხასიათისაა ბეთანიის სამკაულობაც და ზოგიერთ სხვა
ტაძრებისა. საზოგადოდ, ოქროს საუკუნეს, რომლის უზენაე-
სობას წარმოადგენს თამარის მეფობა, ქართული ხელოვნება
და ხუროთმოძღვრება მეტად აყვავდა. სპეციალისტი კონდა-
კოვი განმარტავს, რომ კავკასიაში აგრედ წოდებული „ქარ-
თული ხუროთმოძღვრება" დაუბადიაო გონიერ საზრისს.
ნათლად სჩანსო, რომ ხუროთმოძღვრების ნამდვილი ნაშთები
არსებობენ საკუთრივ საქართველოში, საცა ესეთი ნაშთები

ან სომხურებთან შედარებით ერთდროულია და ან მათზე ნა-
ადრევიო. იგივე მეცნიერი დედამიწის პირზე უპირველეს ად-
გილს უთმობს ქართულ ხვეულ ხელოვნებას.

ხატებისა, წიგნებისა და საცმელის სამკაულად იხმარე-
ბოდა მრავალნაირი თვალ-მარგალიტი. თამარის დროს სამე-
ფო აივსო ამ გვარ ძვირფას ქვებით, ვინაიდან წინანდელ
მამაკურს მიემატა კიდევ დავლად წამოღებული და ან
ძღვნად მოტანილი თამარისთვის. ზოგი ისეთი თვალი იყო,
რომ სიდიდით უდრიდაო ბატისა და ქათმის კვერცხს, მტრე-
დის კვერცხის ოდენი კი იმდენი იყო, რომ ქორწინისა თუ
დიდ ნადიმ-ზეიმის დროს მუჭა-მუჭა მოჰფანტავდნენ ხოლმე
სტუმრებისა თუ ერის ძღვნად. (სამეფო საუნჯეთა და თვალ-
მარგალიტის შესანახად მონგოლების შემოსევის ხანაში და-
ნიშნული იყო ლეჩხუმში მიუდგომელი გორაკის ხომლის გა-
მოქვაბული. აქ ინახებოდა ფასდაუდებელი ოქროს ჯაჭვი
სახელით სალმასური, იქვე იყო ერთი უზარმაზარი თვალი
სახელით გვრდემლი და ერთიც ისეთი დიდი მარგალიტი,
რომლის მსგავსი სხვა იშვიათად თუ ვისმე ენახაო. ესენი წი-
ლად ხვდა ლაშას ძეს დავითს).

თამარის დროს უკვე ცნობილი იყო 56 ძვირფასი ქვა.
აი რაოდენიმეს სახელები: სარდიონი (ბერძნ. სარდიონ, ლათ.
სარდიუს), ტბაზიონი (ტოპაზიონ, ტოპაზიუს), ზმური (სმირ-
ნა), სამარაგდე (სმარაგდოს), იაკინთე (დიაკინთოს). = იაყუთი,
საფირონი (საჰფიროს), იასპინი (იასპის) = იაშმა, ლიგვირიონი
(ლიგვირიონ), აკატი (აქატეს.), ამეთვისტონი (ამედისტოს,

რუს. ამეტისტ), ძოწეული (პორფირ-ფერი), ოქროქუა (ხრი-
სოლითოს, ხრიზოლიტ), ბივრილი (ბერილიონ), ბირიტი, ფრცხი-
ლი (ონიქსიონ. რუს. ონიქს), ლიგვირიონი (მწვანე ფერისა),
ანთრაკი (ანდრაკს), ანდამანტი, ბალახში (რუს. რუბინ),
ალმასი, ლალი, ფირუზი, ზურმუხტი, სადაფი (რუს. პერლა-
მუტრ), სედლანი, ლაჟვარდი (ლაზურიკ), მარჯანი (კორალლ),
ბრილიანტი, ქარწბი (გიშრის ფერი ქვა), ბროლი, კაპუეტი
(მწვანე), მზივი, ცისნატეხი (აეროლიტ), სარდაკი (სერდო-
ლიკ), მარგალიტი, ქარვა და სხ. ეპიფანე, კვიპრელი, რო-
მელმაც შეადგინა ისტორია ძვირფას ქვებისა – **თვალთაჲ**,
ამბობს, რომ თვალი იაკინთე მოიპოებაო „საზღვართა ქართ-
ლისათა და გორგანეთს და ქვეყანასა მას კასპთასა“. ეს წიგ-
ნი „თვალთაჲ“ ითარგმნა ადრევე და იგი უკვე ჩვენ დავ-
ბეჭდეთ მეათე საუკუნის ქრისტომატიიდან.

ერის სულიერ ძალთა ასამაღლებლად საკმაოდ განვითა-
რებული იყო მუსიკაც. ქართველები ძველადგანვე გალობა-
მუსიკის მოყვარენი იყვნენ. ერთხელ ბერძენთა ელჩები დი-
დის ამალითა და მწყობრ მუსიკით რომ მოვიდნენ საქართვე-
ლოში, მათ დაკვრას აღტაცებით ეგებებოდა ხალხი. გზა და
გზა საგალობელ წიგნებით კი სავსე იყო საქართველო მეათე
საუკუნითგანვე სასულიერო, საერო და სამხედრო კილოები,
ხმები და ჰანგები უკვე შემუშავებულ იყო და დამკვიდრებულ
იყო, აგრეთვე არსებობდა მრავალი საერო და სამხედრო სა-
კრავები. თამარისა და მის წინანდელ დროის წიგნებში მო-
ხსენებულია 65 სამუსიკო საკრავი. აი ზოგიერთის სახელი:

ავილ=ავლი (ესაია 5, 12; იერ. 48, 36). მას უდრის
რუსული „ცევნიცა“. „ვითარცა ავლი თხრიდეს გული ჩემი...,
ვითარცა ავლმან იოხროს" jako цевница звяцати .

ათ-ძალი, ათსიმინი საკრავი. ბერძნულშია დეკახორდი,
რუს-ში IO-СТРУННЫЙ. ჩახრ. 37: „ფსალმუნთა მთქმენსა შენსა
სასმენსა ათძალი ჰქონდეს ქნარ სიტყვა რეკად."

ბარბითი (შოთა 178, 472). ქნარის მსგავსი საკრავი,
რუს. ЛЮТНИ.

ბობლანი (ფს. 80, 2.) ბერძნულსა და რუსულშია „ტიმ-
პან". იხ. კიდევ 1 მეფ. 10-5.

ბუკი (შოთა 46, 405) სამხედრო საყვირი. ლათინ. bu-
cina, bucca.

დაბდაბი=დაფდაფი=დაფი (შოთა 1390). რუსი ბარაბან.

დადრა (გურმ. 225) იგივე ებანი, დაფი.

დუდუკი, სალამური. ებანი (ფს. 56,8; 80, 2. „განიღვიძე
ფსალმუნითა და ებნითა"; „ალიღეთ ფსალმუნი, დაეცით ბობ-
ლანსა საგალობელი სახარულევანი ებნითა". უდრის ბერძნულს
კითარა, რუს გუსლი.

ეჟვანი (შოთა 762; ბალავ. 50; გამოსლვ. 28, 33-34,
წყობ. 160). რუს. ПОЗВОНОКЪ (გამოსლ. 28. 33-34), по-
гренушка.

ზროხაკუდი, ერთგვარი საყვირია.

იობელი=იობელისანი, მოკეცილი საყვირი. იხ. სოფერი.

ნა (შოთა 178), იგივე ნავლი, ნობი (იხ.)

ნავლა სამუსიკო საკრავი, ბერძნ. ნავლა (1 ნემტი

15, 16), საბათი – ქნარი.

ნესტვი=ნესუტისი (2 მეფ. 1. 34; რიცხ. 31, 6); 3

მეფ. 1, 34; ფს. 97, 6), პირით ჩასაბერველი საყვირი, რუს.

ტრუბა. „ნესტვითა ჭედილითა და ხმითა ნესტვისა რქისათა ჰლაღადებდით“; ისუნავ. 6, 3-4 – „შვიდთა მღდელთა აღეხუნედ შვიდნი ნესტუნი იობელისნი... დაჰბერონ ნესტუსა მას რქისასა“.

ნობი=ნობა, ნავლია (იხ.) შოთა 405: ჰკარით ბუკსა და ნობასა“.

ორღანო (ფს. 150): „აქებდით მას ბობღნითა და მწყობრითა, აქებდით მას ძნობითა და ორღანოდთა=„ხვალიტე ჴეგო ვ ტიმპანე ი ლიცე, ხვალიტე ჴეგო ვო სტრუნახ ი ორგანე“ – ბერძნ. ორანო...

სანთური, ებანი, ქნარი. რუს. გუსლი.

საფსალმუნე (ესაია, 15-12), ქნარი, დასამღერებელი დასაკრავი, რუს. პეენიცა.

სოფერი (I ნეშტ. 15-28) რქის საყვირი. რუს. როგ, ბერძნ. კერატინოს.

სპილენძ-ჭური, სპილენძის ნაღარა. ქ. ცხ. 278: თამარ მეფე რომ დააგვირგვინეს, მერე „ჰკრეს სპილენძ-ჭურთა, ბუკთა, ქოსთა და წინწილათა“ და შეიქმნა ზათქი და ზეიმი.

სტვირი – ფსტვირი (ბალავ. 78; 1 ნეშტ. 15-28; 2 ნეშტ. 29-26), რუსულშია ხან „ციტრა“, ხან „ტრუბა“, „დუდკა“, „სვირელ“.

ტაბლავი (შოთა 435, 1156, 1484), მცირე ნაღარა,

რუს. ლიტავრა.

ტაბლი (ქილ. 92) საქორე ნაღარა ხის ქერქისა და ტყავისაგან გაკეთებული.

ფანდური – ფანტური (ამირან დარეჯ. 34, 1 ნემტი 15-16): „დაადგინენით მგალობელნი ფსალმუნითა, ფსტვირითა და საგალობელითა ნესტვითა და ფანდურითა და წინწილითა ხმითა მალლითა და ხმითა სიხარულითა“. იგივეა ლათინური pandura. ფანდურება – pandurizare.

ფსტვირი (2 ნემტი 29-26): „დადგეს ფსტვირითა და ნესტვითა, იწყეს გალობად... საყვირნი სტვირთათანა გალობდეს და ნესტუებსა სცემდეს“.

ქანარი (1 მეფ. 10-5), რუს-ში ტიმპან.

ქოსი (ვისრ. 14; შოთა 703, 1436), სჰილენძ-ჭური, სპილენძის ნაღარა; დიმპლიპიტო (თეიმ.)

ქოსნაღარა სპილენძ-ჭური, დიდი ნაღარა.

ქნარი (შუმან. ცხ. 188, ესაია 15-12; შოთა 1574; ჩახრ. 241, არფა, ლირა.

ღოროტოტო დიდი საყვირი, ბუკი.

ყვიროსტვირი (ვისრ. 28) კლარნეტი

ჩანგი (ბალავ. 78; ვისრ. 208; შოთა 101, 120, 472, 704) თითებით საკრავი სიმებიანი დასაკრავი.

ჩანგური – ჩანგი – ჩონგური.

ჩაღანა (შოთა 101, 704; ქილ. 69). ჩონგურის მსგავსი საკრავი, კასტანიეტკა. „გაბედითდა სიხარული, ჩაღანა და ჩანგი ტკბილი“; „სიმღერას ისმენდეს ჩანგისა და ჩაღანის პი-

რით".

წინწილი (ფს. 150; შოთა 46, 1100), კიმბალი ანუ კიმბალი, ლითონის ორი სიფრიფანა თეფში სატკრციალოდ. „ბუკსა ჰკრეს და წინწლანი დაატკობდეს ტკბილთა ხმათა".

მწყობრი ეწოდებოდა ორკესტრს, დასი მაგალობელთა გუნდს, ფსალმუნი ხმის ამაღლებას (ვოზგლას), ფსალმუნის აღება-დაგალობებას, სირინოზის ხმა მიემსგავსებოდა ზღაპრულს სირინოზების (სირენების) ტკბილ კილოს.

ფრიად საგულისხმიეროა მართლ მსაჯულების საქმე.

თანამედროვეების სიტყვით, თამარი იყო „სჯულისა ლარი, ქვეყნისა ლარი" (69). „მსჯელო მსჯავრისა და სამართლისა (88), „თვით ბჭეა ბჭედი, მტკიცე ბეჭედი, მეწდე სიტყვათა სიმართლისათა" (47).

მთელს საქრისტიანო ქვეყნებში უწინარეს დროითგანვე მოქმედებდა მოსე წინასწარმეტყველის კანონები „მეორე სჯული" და დაბადებისავე „წიგნი მსაჯულთა". ამას შემდეგში მიემატა მოციქულთა დადგენილებანი, აგრეთვე მსოფლიო კრებების დადგენილება-კანონები. ეს დადგენილება-კანონები შეადგენენ ერთ უზარმაზარ წიგნს-ნომოკანონს, რომელიც ძველათგანვე ითარგმნა ქართულად ქართველ მსაჯულების სახელმძღვანელოდ. ერთი ამისთანა უზარმაზარი წიგნი, რომელშიაც შეტანილია აგრეთვე რუის-ურბნისის კრების დადგენილებანი, გადაწერილია თამარის დროს. ამას გარდა, თამარის დროსვე მოქმედებდა ძეგლი ბაგრატ მეფისა, რომელიც ისეთი მოსამართლე იყო, რომ „მის მეფობაზე (უსამართლოდ)

არა აფრინდა ყოველსა შინა მამულსა მისსა ერთიცა ქათამი“
(234). საგულისხმოა ამ ძეგლში შეტანილი მუხლები შესახებ
ქალისა, ადამიანის პიროვნებისა, ურთიერთობის და სხ.

130. თუ კაცმან დიაცი აგინოს, 12 გლეხი დაუურვოს.

135. თუ კაცმან კაცს ცოლი წაუღოს, სრული სისხლი
უზღოს.

140. თუ ცოლი დასნეულდეს, ქმარი ცოლის გვარსა
არას ემართლების მისთვის, რომ მის ხელშიგა დამართებია.

165. რომელმან კაცმან ვინგინდანს მისი გვირგვინ-ნა-
კურთხი ცოლი წაუღოს და მოსტაცოს, სრული სისხლი
დაუურვოს.

შესახებ გლეხისა.

148. თუ უსამართლოდ პატრონმან ყმა გაძარცოს, 12
გლეხი დაუურვოს.

155. თუ გლეხნი გაიყარნენ, უხუცესსა ძმასა ან თავნი
სახლი, ან ერთი ვენახი, ან უფროსნი ჭურნი საუხუცესოდ,
სხუა შუა გაიყონ.

156. თუ მამა-შვილნი გაიყარნენ, შვილი მამულისა გა-
ყოფასა არა ემართლების ამისთვის, რომე რა მამა მოკვდების,
მამულსა შვილსა არას ემართლების. – მან სხვა მოიგოს მამის
სიკვდილამდის.

168. ვინც ვენახი დასჭრას, ან ნაყოფიერი ხე, ან ყანა
დათიბოს, წყეულ და შეჩვენებულ იყოსო, აგრეთვე ისიც,
ვინც „ცეცხლი შეუდვას“ სხვის აგარას, მარანს, სახლს“, მო-
სახმარებელს.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ წიკითხული ერთი მუხლი შესახებ იმისა, რომ ვიდრე მამა ცოცხალია, მის ქონებაში შვილს მონაწილეობა არა აქვსო და „მამის სიკვდილამდის თვითონ სხვა მოიგოსო“, ეს იგეთივე წეს-ადათია, როგორც დღეს იციან გერმანელებმა: რაკი შვილი წამოიზრდება, და-აქორწინებენ და ცალკე დაასახლებენ, რომ თვითონვე გაი-სარჯოს, მოიგოს და იცხოვროს. ეს ფრიად გონიერ ადათად გვეჩვენება, რადგან კაცს ახალგაზდობიდანვე აჩვევს თვით-მოქმედებას. ჩვენშიაც, როგორც სჩანს ბაგრატის კანონების ხსენებულ მუხლიდამ, ჯერ უწინარეს დროსვე ეს წესი გან-ხორციელებული ყოფილა საქართველოში.

თამარის პაპის დროინდელ დადგენილებებში, რომელიც სახელმძღვანელოდ მიეცა საქართველოს ეკლესიას, არის ერთი მუხლი შესახებ ნეფისა და პატარძლის ერთურთან და-უსწრებლად ჯვარ დაწერისა მხოლოდ სანდო ვექილების დასწრებითა და მოწმობით. ამ კანონის ძალით, მაგ., ქუ-თაისში მყოფი სარძლო იწერდა ჯვარს თავის ტფილისში მყოფ დანიშნულზე, რომელსაც ჯვარწერის დროს მის მაგი-ერ გვერდით უდგებოდა მისი მდადე-ვექილი, და იმავე დროს მასვე (ქუთაისში მყოფ სარძლოს) გვერდით უდგებოდა მის ტფილისში მყოფის საქმროს მდადე-ვექილი. ამ გვარი კანონი დღეს არსებობს ამერიკაში.

სამეფოს მყუდროებას თამარმა მიაღწიაო არა სასტიკო-ბით, არამედ ღმობიერებით. იგი მთელს თავის ცხოვრების დროს ხელმძღვანელობდაო დაბადების სიტყვით: „მშვიდთა

დაიმკვიდრონ ქვეყანა და იშვებდენ მრავლითა მშვიდობითა"
(ფს. 36, 11).

მემატიანე ამბობს:

იგი „იყო შემხებელ ლბილობით,
და გამწურთნელ სიტკბოებით,
იყო მგვემ,ელ მოწყალებით
და შემრისხველ თანალობით
აღვირი უწყესოდ მკრთომელთა
და დეზი უდებთათვისა.
კანონი სირცხვილისა მოხუცებულთა
და კვერთხი რკინისა ჭაბუკთათვისა
კეთილ-მავალთა სიბრძნითა მცველი,
და მბორგალთა თვალუხვად მგვემელი.

სხვა მეფეები თუ დამნაშავეს „ჰკოდავდნენ“, ახეიბრებ-
დნენ, თამარი ამისთანა სასჯელს არ მიჰმართავდა, იგი „კაც-
თა კოდვისა და მამკოდვისა, შეიწრებისა" მომთმინო არ იყო.
მეფობის განმავლობაში მას ერთხელაც არ უბრძანებია ვის-
მესთვის ტაჯგანაგის დაკვრა, ე. ი. გაჯოხვა. მაგრამ მას ერის
თვალში მოეპოვა ისეთი მაღლი და ახოვანება სულისა, რომ
მთელი საბრძანებლისთვის მისი ღიმი შეიქმნა ალერსადაც და
ზარ-ძრწოლადაც.

მღვდელს მთავარს, ყმას, მთელს ერს მიეცაო წესი
ცხოვრებისა ისე, რომ გონებასაც ვერავინ კადრულობდაო.
ქურდობა-ავაზაკობა ხომ ჯერ ისევ გიორგი მეფეს ამოეგდო
სრულიად პირველსავე წელს თამარისთვის ტახტის დალოცვი-

სა. მეფის ბძანებით შესდგა სახელმწიფო კრება (1179 წ.) რომელმაც დაადგინა ჩამოხრჩობა იმისი, ვინც ამიერიდგან-იკადრებდა ქურდობა ავაზაკობას: სიკვდილი ჩამოხრჩობით მიესაჯებოდა ყველას, ვინც უნდა ყოფილიყო დამნაშავე, აზნაურსაც და არა აზნაურსაც. ბაგრატის კანონში კი სწერია (167): „რომელმანც კაცმან რაგინდარა მოიპაროს და გამოჩნდეს, ორნივე თვალნი დაეწვნენ და ანუ ხელ-ფეხი დაეჭრას“. ფრიად საგულისხმიეროა ქართლის ცხოვრების ერთი ნუსხა, რომელშიაც სწერია: „მპარავი, ავისმოქმედი აღარ იყო: თუ ნაპარევი ვინმე პოვის, კარსა ზედა მოიღის, დროშათა ქვეშე დადვის; ოვსმან, მთიულმან და ყივჩაყმან და სუანმან ვერ იკადრიან პარვა“ (ი. ჯავახიშვილი, ქ. ერის ისტ. 642).

სჩანს, თამარის დროს ქურდობა-ავაზაკობა ქართველთა შორის სრულიად ამოვარდნილა და მისი კადრება ვეღარ შესძლებიათ თვით ოსებსა, ყივჩაღთა და სხ. მთიელებსაც.

უსამართლოდ არ ეპყრობოდა მეზობელ სამეფოებსაც: ვერ ითმენდა რომელისამე მეფის მძლავრობას, არამედ სცდილობდა არსებული მათ შორის თანასწორობა, უროიერთობა არ დარღვეულიყო. **ბჭედ ჯდა** შორის თავისა თვისისა და მეზობელთა მეფეთა: არა მიშვებად ბრძოლისა, არცა გარდადებად უღელსა მძლავრებისასა ურთიერთას. იგი სოლომონ-ბრძენ იქმნა მეფეთა შორის (337). ქართლის გარეშემო მდებარე სამეფონი წამებენო, თუ „რაოდენნი დაგლახაკებულნი მეფენი განამდიდრა, რაოდენთა მიმძლავრებულთა უკუნ-სცა სამეფო თვისი, რაოდენნი განდევნილნი სამეფოდვე თვისად

კვალად აგნა და რაოდენნი სიკვდილად დასჯილნი განათავი-
სუფლნა! და ამისი მოწამე არს სახლი შარვაშეთი და დარუ-
ბანდელთა, ლუნძთა, ოვსთა, ქაშაგთა (კოსოგ-თა), კარნუ-ქა-
ლაქელთა და ტრაპიზონელთა, რომელნი თავისუფლებითსა
ცხოვრებასა ამის (თამარის) მიერ იყვნეს და მტერთაგან უზ-
რუნველობასა" (336). მგოსნების სიტყვით თამარი იყო ერთ-
გულთა ფარად და ზურგად, შრომით რებულთა სიმტკიცის
კვერთხად მისაყრდნობელი (შავთ. 61; 63), ერთგულთა და-
მამაგრებელი (შოთა 1573).

მიექცა ყურადღება ქართულ კალენდრის გამოსწორების
საქმესაც. თამარის თანამოღვაწის იოანე შავთელის რედაქტო-
რობით გამოიცა შესანიშნავი ძეგლი შესახებ წელთ-აღრიცხ-
ვისა ანუ ქორონიკონისა. ამ შრომის შესწავლა-გაცნობის
შემდეგ აკადემიელსი ბროსე ამბობს: „ქართველებმა 1233
წელს უკვე იცოდნენ ნახევარი იმ ცთომილებისა, რომელმაც
1582 წელს პაპი გრიგოლ XIII აიძულა შესდგომოდა კა-
ლენდრის შესწორებას“.

სამხედრო გზები მიჰყვებოდა სამეფოს ყოველ კუთხისკენ.
მტკვრის გაყოლება არზრუმისკენ, ალ-სურამიდან ქუთაის-ფო-
თისკენ, არაგვით დარიალისკენ, რომელიც იღებოდა და იკე-
ტებოდა მეფის ბძანებით, აგრეთვე იყო სხვა გზები ვანისკენ,
კახეთისკენ. ეს გზები ჯერ ისევ თამარის პაპის დროს კეთილ-
განწყესიერებულ იყო, ვინაიდან მან „ქვაფენილ ჰყო“ იგინი.

გზა-კვალის სიმსუბუქე-სიადვილემ ხელი შეუწყო აღებ-
მიცემას. ტურფათ დატვირთული ქარავნები მოდიოდნენ ბა-

ღდადიდამ და სხ. მიმართულებიდან. ეგვიპტიდან თამარს მოჰქონდა ალექსანდრიული ნაზი მატყლი ძაფად დასართავად და მოსაქსოვად ძვირფას ანაფორებისა და საცმელებისა. თამარისთვის ქმრის მოსაწვევად ყიფჩაღეთს გაიგზავნა ტფილელი ვაჭარი, რომელსაც, როგორც სჩანს, საქართველო-ყიფჩაღეთის სავაჭრო და სამხედრო არაგვ-დარიალის გზა არა ერთხელ ჰქონდა გავლილ-გამოვლილი თავის აღებ-მიცემის წარმოების დროს.

სატახტო ქალაქი ტფილისი შეიქმნა უდიდეს შუაგულად ქართველთ ცხოვრებისა და ვაჭრობა აღებმიცემისა

ქალაქი შესდგებოდა რამდენიმე უბნისაგან. აკროპოლად ითვლებოდა მეტეხი, საცა თამარ მეფეს ჰქონდა სასახლე. ქალაქის ამ მხარეს ერქვა ისნი. მეტეხს სხვანაირად ეწოდებოდა კალისი. ეს კალისი (კარისი) დაჰყურებდა მთელს ქალაქს, რომელიც ბანის-ბანად შეფენილიყო მტკვრის მარჯვენა კიდეზე ორთაჭალა-აბანოებიდან სიონის გაყოლება, და ანჩისხატის უბნით თავდებოდა ზედ სოლოლაკიდან ჩამოვარდნილ ხევის პირად. მეტეხის პირისპირ სოლოლაკის მხრივ წამოზიდულ გორაკზე იყო სიმაგრე შურისციხე, აშენებული მე-IV ს-ში. ეს ციხეც დაჰყურებდა ქალაქს და აბანოებთან ჰკეტავდა მტკვრის პირპირ მცხეთისკენ მიმავალ გზას.

ქალაქის ბინა-აგარაკები –კუკია, ვერა, სოლოლაკი, ორთაჭალა შემკულიყო ბალ-ვენახითა და წალკოტებით, ავლბრის ტყე სიგრილეს უგზავნიდა ქალაქს. დიდუბე ითვლებოდა სანადიმო, სააღლუმო ადგილად. ქალაქის დიდებას შეადგენ-

და აქაური აბანოები. არაბთა მწერალი ალ-ისტახრი (930 წ.)

სწერს: „ტფილისის გარშემო ორ-რიგი გალავანია შემოვლებული, და სამი კარები აქვს, ქალაქი ფრიად აყვავებულია, მდიდარი ხილითა და ნათესებით. მასში არის აბანოები და ამ აბანოების წყალი ბუნებითვე ცხელია. აქედგან გააქვთ სავაჭროდ თაფლი, ხორბალი, ხილები, ნაქსოვები, ბამბა და სხ.“ ტფილისში იჭრებოდა ფულიც.

არაბთა მწერალი ყაზვინი (XIII ს.) ამბობს: „ტფილისში ქართველთა მეფენი სჭირან ოქროს ფულს დინარს, რომელსაც იგინი უწოდებენ პერპერას. ყოველი პერპერა იწონს ერთს მისხალს. ეს კარგი ფულია და მოკაუჭებული გამოყვანილ ბისა“.

დაშთენილა მრავალი ფული ზედწარწერით: ზემო პირზე „თამარ-დავით“, მეორე პირზე: „დედოფალი მაღალხარისხოვანი, დიდება სოფლისა და სარწმუნოებისა თამარ ასული გიორგისა, შემდეგი მესიისა. ღმერთმან ადიდოს ძლევათი მისანი“. პერპერას იხსენიებს რუსთაველიც (1413): „პერპარასა დაფანტულსა ზედან სცვეთდენ ვითა ხიდსა“.

თამარის სასახლეს ასრე ამკობს მგოსანი:

„თუ ვუქო სრანი მე ამას რანი;

გალავანისა შემკულობანი,

მტილ-სამოთხენი თვალთ სამოთხენი,

ზედ ავაზანთა მექმნილობანი,

კართა სტოვანი – ერთა სტოლანი,

იპპოდრომისა განხმულობანი,

სახმრად ლანკანთა თანად პინაკთა
ბალახშნით ხედ ჰყვეს შექმნულობანი
ტახტ-საჯდომელნი მკამკამებელნი
მისაყრდნობელნი, მნელსაცნობელნი
სამოთხით ნაძვნი თვით უნდობელნი.
ოქრო-ვერცხლებრივ, ბრწყინავს ცოცხლებრივ
კედელ-ყურენი ფიქლით ძერწილნი
ბივრილიონი, ლიგვრილიონი
ურთიერთობით შორის შთათხილნი.

უწყლო ადგილების სარწყავად ითხრება მრავალი რუ-
არხები, რომელთაგან ზოგს დღევანდლამდე შერჩენიათ მათ
გამყვან თამარის სახელი. „უხვედრს ვაშენე საყდრები, უწყ-
ლოსა წყალი გავიღე... ხაზართა თევზნი ბევრ-რიგნი ივერთა
წყალში შთავასხე“-ო (საქართ. ძველი დროის თავგადასავალი,
1897, გვ. 197).

თამარის ბძანებით ზემოხსენებულ ანტონი ჭყონდიდელს
სხალტბის წყაროდამ მილით გამოჰყავს წყალი შიომღვიმეს.
მანამდის აქაურობა უწყლობის გამო ირუჯებოდა და ახლა
წყალმა არე-მარე კოხტა წალკოტად აქცია. რომ წყალს გა-
ნუწყვეტლივ ედინა, თამარი წყაროს თავზე მილის მოსავლე-
ლად ამწესებს ორ მეკომურ გლახს. ეს მილი მოსპობილა,
თუმცა ლულები აქა-იქ კიდევ გვიჩვენებენ მის ძველ მიმართუ-
ლებას.

ქალის მეფობამ ქალის კულტი, რომელიც ჩვენში ძვე-
ლადგანვე პატივდებულ იყო ისე, რომ ქალის წმიდად მიჩნე-

ულ მანდილოს წინ ჩლუნგდებოდა თვით ბასრი მახვილიც გა-
ხელებულ მზრძოლისა, ვიმეორებთ, ეს კულტი თამარმა უფრო
ამაღლა, მამაკაცთან დედაკაცი სრულად გაათანასწორა.

„თუცქ ქლო ხელმწიფედ

მართ ღვთისა დანაზადია:

ლეკვი ლომისა სწორია

ძუ იყოს თუნდა ხვადია.“

ცხადია, აქ მგოსანი აღნიშნავს მაშინდელ საზოგადოე-
ბის აზრს მამაკაცისა და დედაკაცის სამოქალაქო თანასწორო-
ბის შესახებ.

იმავე საზოგადოებამ იცოდა, რომ ადამიანის დამფასებე-
ლია არა სქესი, არა ჩამომავლობა, არამედ პირადი ნიჭი და
პირადი ღირსება:

„ათასად გვარი დაფასდა,

ათიათასად ზრდილობა,

თუ კაცი თითონ არ არი,

ცუდია გვარიშვილობა!“

რადგან მზე სწორედ ეფინება და სწორად ათბობს ვარდ-
სა და უბრალო ღილილოს, ამიტომ მზის ქვეშ მყოფ ყოველ
ადამიანს თანასწორი უფლება აქვს დასტკბეს ცხოვრების შვე-
ნიერებით, სამართალი და წყალობა ყველას თან-ტოლად
მიუკერძავედ უნდა მიენიჭოსო, და გავლილმა მეფობამაც იცო-
და, რომ „ქმნა მართლისა სამართლისა ხესა შეიქმს ხმელსა
ნედლად“.

ამ მხრივ თამარის სამეფოში სავსებით განხორციელდა

მათე მახარებლის სიტყვები (მათე 5, 45, ურბნ. ნუსხა):

„მზე მისი მიეფინის ბოროტთა ზედა და კეთილთა და აწვიმის მართალთა ზედა და ცოდვილთა“. სწორედ ესვე ევალეზა მეფე-ქალს მამისაგან:

„ვარდთა და ნეხვთა ვინათგან

მზე სწორად მოეფინების,

დიდთა და წვრილთა წყალობა

შენცა ნუ მოგეწყინების“.

დაძმობა-დადობილება-დამეგობრობას საღმთო მნიშვნელობა მიეცა. სიტყვის მიცემა და მერე გატეხა არა თუ აუგად, არამედ დანაშაულობად ჩაითვალა. რაინდის სიტყვა სჯულზედ უმტკიცესი შეიქმნა. მეგობრის წყენინება ღალატად გამოცხადდა. საზეო სიყვარული დღესამომდე ფშავ-ხევსურეთში დაშთენილ წმინდა წაწლობად ჩამოყალიბდა.

„შენ არ გატეხა კარგი გჭირს ზენაარისა ფიცისა:

ხამს გასრულება მოყვრისა სიყვარულისა მტკიცისა“.

„მე იგი ვარ, ვინ სოფელსა

არა მოვკრეფ კიტრსა ბერად,

ვის სიკვდილი მოყვრისათვის

თამაშად და მიჩანს მღერად“.

თამარის მიხედულობით ქველ-მოქმედობა თვით ერის საღმთო მოთხოვნილებად გადაიქცა, ერის ზნეობა საკმაოდ გაფაქიზდა. გაღმობიერდა ადამიანის სულ-გული. რუსთაველი მონების თავისუფლების შესახებაც კი უშიშრად ღაპარაკობს: „მიეც გლახაკთა საჭურჭლე, ათავისუფლე მონები“...

„მიეც ზოგი ხანაგათა (სასტუმროების), ზოგი ხიდთა გასადებლად“. სამეფოს შემოსავლის მეათედი უკლებლივ გადადებულყო ღარიბ-ღატაკთა შესანახად. ამას გარდა თვით დედოფალი ყოველ დღე თავის პალატის წინ დიდძალ საზღოს ურიგებდა ყველა უქონელს. ასეთები თუ ავადმყოფობისაგამოვერ მოვიდოდნენ, მათ სანუგეშებლად თვითონ მიდიოდა: „განუმზადებდა მათ ცხედარსა და სარეცელსა“. მოსანიც მოწმობს (შავთ. 63), რომ თამარი „თვალთა ბრმათა, თვით მზრდელი ყრმათა, მშიერთა პური, უსახლთ სართული“. ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ ღარიბ-ღატაკ დედ-მამათა გასათხოვარ შვილებს თამარი უბოძებდა ხოლმე სამზიოთვო საფასესაც: „მისცა ობოლთა და ქვრივთა კმა-საყოფელი მათი და ხელმწიფება განქორწინებად ობოლთა მათთა“. (ქ. ცხ. 279).

ყველა დიდ ხელმწიფეს გარეშემო მყოფი საზოგადოება თითქმის ყველგან ღვთის-სწორად, ღვთის მიერად სახავდა ხოლმე. ჩვენში ამისთანა შეხედულობას ემატებოდა კიდევ ის თქმულობა, რომ ბაგრატიონები არიანო დავით წინასწარმეტყველის ნათესაობით თვით ღვთის მშობლის მოგვარენი. ამიტომ მეფესა და მეფობას თამარმა თავის ღვთის-ნიერ ხელმწიფობით უდიდესი მნიშვნელობა მოუპოვა: სიგლებში, ეკლესიების წარწერებში მას „ღვთის სწორად" იხსენიებენ, წმიდანად, ხოლო რუსთაველიც თავის თავს ვალად რაცხს თვისი უკვდავი ქმნილება დაიწყოს ამ წყობილით:

„რომელმან შეჰქმნა სამყარო ძალითა მით ძლიერთა,
ზეგარდმო არსნი სულითა ჰყვნა ზეცით მონაბერთა,

ჩვენ კაცთა მოგვცა ქვეყანა, – გვაქვს უთვალავი ფერითა,

– მისგან არს ყოვლი ხელმწიფე სახითა მის მიერთთა.

ვიმეორებთ, თამარი სიცოცხლეშივე კინალამ არ გააღ-
მერთეს სიგელ-გუჯრებში, ეკლესიებისა და სახარებათა წარ-
წერებში მას უკვე, როგორც ვთქით, იხსენებდნენ წმიდანად,
ფშავ-ხევსურები ხომ მას და მის შვილ ლაშა გიორგის ნიში-
ჯვარი აუგეს და ყოველ დღე მას ევედრებოდნენ და დღე-
საც ევედრებიან, როგორც ღვთის სათნოს, წმინდანს.

თამარისავე მეფობამ დიდი ფასი დასდო ქართველთ
რაინდობას შინ თუ სამზღვარ გარე ქვეყნებში. ქართველთა
ვაჟკაცობის სახელი გაითქვა ყველგან სახელოვანი სალაღინ
სულთანნი სცდილობდა მალე დაეკმაყოფილებინა თამარის
თხოვნა, როდესაც ამან წინადადება მისცა შეღავათიანად
მოეპყარ მანდაურ ქრისტიანებს და 200,000 დინარად მომ-
ყიდე შენ მიერ იერუსალიმიდამ გატაცებული ჯვარი მაც-
ხოვრისაო.

აღმოსავლეთში ქართველთა ზაჰმი და რიხი ისეთი დიდი
შეიქმნა, რომ იერუსალიმში მიმავალ მლოცველთაგან მარტო
ქართველები განთავისუფლებულ იყვნენ ყოველგვარ ხარჯ-
ბეგარისაგან და შემდეგში მარტო ქართველთა მლოცველები
შედიოდნენ ამ ქალაქში შეიარაღებულნი და თავიანთ ეროვ-
ნულ დროშის გაშლა-აფრიალებით. არის ცნობა, რომ თვით
ალექოს სულთნების ყოლაუზები მიუძღვებ-მიაცილებდნენ
ქართველებს წმ. ქალაქში და იქიდანაც გამოაცილებდნენ
ხოლმე საქართველოს საზღვარამდე (ე. იოსელიანი. საქარ.

ეკლ. მოკლე ისტ. 92; ი. ჯავახიშვილი ქართ. ერის ისტ., 561).

„სახლთა ზედა აკროსტიხურად თამარის შესხმათა დასწერდეს;

ბეჭედთა, დანათა და არგანთა შეამკობდეს

და მათ ზედა თამარის ქებას დასწერდეს.

ყოველთა პირი ერთბამად მზა-იყვნეს, რათა ღირსი რამე თამარის საქებურობისა სიტყვა აღმოთქვან.

ყრმანი, მემროწლენი განპებასა შინა ორნატათასა (ე. ი. ხვინა-თესვის დაწყებისას) თამარის ქებათა მელექსეობდიან (ქ. ცხ. 336).

ასე იყო არა მარტო საქართველოში, არამედ უცხოეთშიაც:

„ერაყს მყოფნი მეებნენი გინა მეჩანგენი თამარის შესხმათა მუსიკებდიან.

ფრანგნი და ბერძენნი ზღვასა შინა მენავენი ნიავ-კეთილობათა შინა თამარის კეთილობათა იტყოდნიან“.

მემატიანის „სიტყვის წყობას“ (ქ. ცხ. 338) და აგრეთვე ყველა ამათ ბანს აძლევდნენ თამარის კარზე მყოფი დიდი მგოსნებიც თავიანთ წყობილსიტყვაობით.

ამბობს შავთელი (2):

„შემოკრბით, ბრძენნო, ათინელთ ძენო,

თამარს ვაქებდეთ მეფედ ცხებულსა,

კრიტს, ალაბს, მადრიბს, მაშრიბს

ჩინეთ ჩინეთსა, თარშის ქებულსა“!

ჩახრუხადე (I):

„მო, ფილოსოფნო, სიტყვითა არსნო,
თამარს ვაქებდეთ გულისხმიერსა“!

შოთა (4):

„თამარს ვაქებდეთ მეფესა
სისხლისა ცრემლ დათხეული“!

ზემოხსენებულ დიდ-დიდ სულთნებს თავის კარზე ჰყვანდათ ჩინებული მგოსნები და ისტორიკოსები, რომელნიც საშვილი-შვილ ამბად სწერდნენ თავიანთ მფლობელების საქმესა და ნამოქმედარს. ერთმა მათგან ფირდოუსის წინადადება მისცა დაეწერა „შაჰ-ნამე“, ე. ი. ამბები სპარსეთის უწინდელ მეფეთა შესახებ. ასევე მოიქცნენ თამარის კარის მოხელე – დიდი მგოსნებიც, შავთელი, რუსთაველი, ჩახრუხადე. მათ ხოტბა შესახებ არა თუმარტო თავის ღვთისა სწორ დედოფალს, არამედ გალექსეს მისი ყოველი საქმეცა. ამათგან ზოგი რამ ცნობა უკვე მოვიყვანეთ თავთავის ადგილას. მათ შესახებ ვრცელი ლაპარაკი აქ უადგილოა. ვიტყვით მხოლოდ, რომ სამეფოს გაერთიანება-გაძლიერებამ გააღვია სამშობლოს სიყვარულიც. კავკასიონი მწვერვალებამდე მთითო შვენიერ სამგოსნო ყვავილებით. წინად თუ „მზე აღარ მზეობდა ქართველისთვის, დარიც არ დარობდა დარულად“, ახლა დარმა იდარა, მზემ თანაბრად მოჰფინა მაცხოველებელი სხივი მთელს საქართველოს, რომლის ცა აწ „ყოველთა სწორად წყალობასა, ვითა თოვლსა, მოათოვდეს“. ეს ცა და მის ქვეშეთი მიწა-წყალი აწ სატრფიალოდ გაუხდა მამულიშვილობას. ამ მხრივ,

გაშინჯეთ, რაბამ საგულისხმიეროა თვით უკვდავ შოთა რუსოფელის ამოძახილი: „მშობლური ტკბილი მოწყალე ცა, წყალობისა მთოველი"! ამ მშობლურ ტკბილ და მოწყალე ცის ორგული და შემცოდე ღვთისაგან კარგს ნუღარას მოელისო, ბძანებს იგივე დიდი მგოსანი შოთა.

ასე რომ ბძანებდა, ამას თვალწინ ჰქონდა მეზობელი სახელმწიფოების სასულთნო-სამეფოების ბედი. გაზაფხულის სოკოსებ იზადებოდნენ, იზრდებოდნენ ეს სასულთნოები და რამდენიმე ათეულ და სულ ბევრ 100 წლის განმავლობაში ისევ იმზობოდნენ. ნახევარ მსოფლიოს მპყრობელ დაზნელებმა ხალიფას შუა გაუყვეს მისი უფლება. დაზნელები დასცეს სელჩუკებმა, ამათ ბოლო მოუღეს ხვარაზმელებმა, იმათ თათრებმა. მუჰამედ ხვარაზმშას, შლოსერის სიტყვით (111, 98), ეჭირა ნახევარი მსოფლიო და მოკვდა ისეთ სიღარიბეში, რომ სასუდარო ტილოს ფასიც არ დარჩა! მაგრამ იგივე დიდი ხელმწიფეები ებრძოდნენ ქართველებსაც, მერე უფრო გამეტებულად, როგორც ქრისტიანებს, მაგრამ სხვათა მომხარკავეები, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, ახლა თვით იქმნენ მოხარკულნი (ჩახრ. 10) და პაწია ერს არათუ ვერ მოუსპეს თავისუფლება, პირიქით ეს ერი უმეტესად გაძლიერდა, უფრო გადიდდა და იქცა იგეთ უმველებელ ღონის ზვავად, რომელიც დაბლა რომ დაექანება, შემუსრავს ხოლმე ყოველივეს, რაც ბუნებითვე არ არის ტინ-კლდეებრ მაგარი, მყარი. აი ამისთანა ძლევამოსილობას, ამისთანა „წყალობის მთოველ ცას" შეჰხარიათ თანამედროვენი, მგოსნები, ისტორიკოსები და არათუ მარტო

ესენი, არამედ ამ საერთო სიხარულში მონაწილეობას იღებდნენო (შავთ. 10) „ტომნი და ერნი, ყმანი და ბერნი“ და მათთან ერთად თვით „მთანიცა და ბორცვნიც, მალნარნიცა, და ველნიც“! გაისმოდა ყოველ მხრით იმედიანი გალობა-მახილი, რომ საქართველოს თავისუფლებას ჰპატრონობსო მეფე.

სიუხვედ ზღვებრი, სიმაღლედ ცებრი“.

და მას

„მთა ვერად სწორავსო არარატისა“!

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ თამარის სახელოვან მეფობის ერთი თვალსაჩინო მხარეც: დახმარება მსოფლიო ქრისტიანებისა არა თუ მარტო ქონებრივად, არამედ სამხედრო ძლიერებითაც. მართალია, თამარის ლაშქარს მხარდამხარ არ უბრძოლია ევროპიელ ჯვაროსნებთან ერთად იერუსალიმის განსათავისუფლებლად, მაგრამ მაინც მათთვის დიდი შემწეობა აღმოუჩენია აღმოსავლეთ მაჰმადიანების ძლიერებასთან განუწყვეტელ ბრძოლით და მის დაბანდებით. თუ თამარს ეს ფანატიკოსი ძალა მაჰმადიანებისა აქ არ დაეხანდა, იგი მთელის ძლიერებით ფეხქვეშ გასთელავდა ევროპიელ ჯვაროსნებს და იქნება სრულიადაც ამოვადო ყოველი ნიშანი ქრისტიანობისა წმ. ქვეყანაში. რომ მართლაც მაჰმადიანობა ქართველობას სთვლიდა ევროპიელების მომხრედ და პაპის თანაშემწედ და იერუსალიმის მფარველად, ეს გამოსჭვირს ეგვიპტის სულთნების ქართველ მეფეებისადმი მიმართვაში, რომელსაც გადმოგვცემს არაბთა მწერალი ელკალკაშენდი

1418 წელს.

„განაგრძოს ალლაჰმა ბრწყინვალეობა მათის უდიდებულესობისა, ხელმწიფის სახელოვანისა, დიდებულისა, მხნისა, ძალ-გულოვანისა, უძლიერესისა, დაუცხრომლად მბრძოლისა, ლომებრისა, ტახტთა და სკიპტრათა მპყრობელისა, თვისის სარწმუნოების მტკიცედ მცველისა, ქვეშევრდომთათვის მართლმსაჯულისა, ლაზთა მეფეთა შორის უაღმატებულისა, ქართველთა სულთნისა, ზღვათა და ნავთსაყუდელთ საუნჯისა და სკიპტრათა მემკვიდრეობით მპყრობლისა, რუმისა და ერანის ქვეყნათა მფარველისა, იონთა (ბერძნების) მპყრობელთ შორის აღმატებით რჩეულისა, **ქრისტიანეთ** განმადიდებლისა, იესოს სარწმუნოების დედაბოძისა, მესიანთ გამირთა ცხებულისა, თვისის მსჯავრით **უწმინდეს სახლის იერუსალიმის** ამამაღლებელისა, ნათელ-ღებულთა კვარცხლბეკისა, რომთა **პაპის** შემწისა, მაჰმადიანთ მეგობრისა, უმახლობელეს მეყვისთა შორის უმშვენიერესისა, მეფეთა და სულთანთა უერთგულეს მეგობრისა“.

მაგრამ თამარ მეფის ცხოველი დიდება შეუნახავს არათუ მარტო უწინდელ სულთნების გადმოცემას, არამედ საქართველოს ყოველს ბორცვსა და მადნარს, საქართველოს ყოველის შვილის მესხიერებასაც. თან ყოველმა ქართველმა იცის, რომ თამარისა და შოთას ღვაწლი არის ისეთი მაღლი, ისეთი აკადემია, რომლის არსებობამ მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში, ვიდრე მოდღეინდელად დღემდე, შეინახა თავისებურობა ქართველთა ძლიერის კულტურისა და შეუნარჩუნა ერს სახელი პატიოსან რაინდობისა და წმინდა მეფურ დიდსულოვ-

ნობისა.

4 აპრ. 1916.

დამატებანი

ზეპირგადმოცემანი, ტექსტები

1. თამარის დედის სიზმარი და კასპიის დაპყრობა*).

თამარის მეტი შვილი იმის მშობლებს არა ჰყვანდათ. თამარი ჯერ ისევ 12 წლისა იყო, როდესაც მისმა დედამ საკვირველი სიზმარი ნახა. მეორე დღეს დედამ შვილს უამბო: „წუხელ, საყვარელო შვილო, მეზმანა: ვითომ შენ მამიშენის ცხენზე იჯექი, მეფურად შემოსილი იყავ და ხელში სამეფო სკიპტრა და სფერო გეპყრა. მჯერა, მალე გახელმწიფდები. ეს მით უფრო სარწმუნოა, რომ უფალმა შენს გარდა სხვა შვილი არ მოგვცა. ღმერთმა მაჩვენოს, შვილო, შენი ბედნიერება და დიდობა. იყავ მოწყალე, წყნარი, მართლმოყვარე, ღარიბ-ღატაკთა ნუგეშისმცემელი“. სიზმარი გამართლდა. სიკვდილის წინათ მამამ თავისი ქალი სამეფო ტახტზე დასვა და მეფობა დაულოცა. ამას შემდეგ ბევრი ხანი არ გავიდა, რომ თამარს დედ-მამა დაეხოცა. თამარი გახელმწიფდა და მთელი მსოფლიო დაიპყრა. თამარს ისა სწყინდა მხოლოდ, რომ მარტო კასპიის ზღვა იმის წინაშე ქედს არ იხრიდა. ამისგამო თამარი ძალიან გარისხდა და თავის ლაშქარს უბრძანა, მთელი კასპიის ზღვა ნამჯით მოეფინათ, ზედ ნავთი და-

ესხათ და ცეცხლი მოეკიდებინათ. აბა ლაშქარი როგორ არ გაუგონებდა თავის საყვარელ პატრონს. თამარის ბრძანება მალე სისრულეში მოიყვანეს. შეწუხდა კასპიის ზღვა, გალადებული ქედი თამარის წინაშე მოიხარა და, ვითარცა მონა,

*) ივერია 1890, №119; „საინგილო“, გვ.170.

ისე შემოეხვეწა ურჩობა ეპატიებინა! თამარი მოწყალე იყო. დანაშაული შეუნდო, ზღვამ მადლობა გადაუხადა და დიდი ხარკი თავსიდვა. კასპიის ზღვა თამარს ხარკად ყოველწლივ აძლევდა დიდძალ ოქროსა, ვერცხლსა, გიშერსა, მარგალიტ-იაგუნდსა და ცხენ-კამეჩს. ამის შემდეგ თამარი მოსვენებული იყო თავის ტახტზე და განაგებდა მთელს ქვეყანას მალრუმიდგან მაშრუყამდის.

2. დაიღუპოს თუ ცუდი განზრახვით მოდის!

თამარის დროს გორის ბოძრცვი შეადგენდა კუნძულს მტკვრის, ლიახვის და მეჯუდის წყლების შორის. აქ იყო საშინელი მორევი. გარემო მხარე უღრან ტყეებით იყო შემოსილი. ჯერ ისევ გასათხოვარი თამარ მეფე მობძანდა სანადიროთ. ბინად ამოირჩია მთა გორისა. მონადირეები მიიფანტ-მოიფანტნენ ტყეებში სანადიროთ, და პაშტა ხნის შემდეგ დაბრუნდნენ დიდძალ ნანადირევით. მრავალი იყო მოკლული ღორი, ირემი, ხოხობი და სხ. მხოლოდ მონადირეებთან არ

სჩანდა დედოფლის საყვარელი მიმინო. აათვალ-ჩათვალაიერეს და დაინახეს, რომ მიმინო იჯდა გორის ბორცვის კლდის გამოშვერილ ჭიუხზე. თამარმა ბრძანა: „ვინც მომიყვანს მიმინოს, აუსრულებ რასაც მთხოვს“.

ტბა-მორევი კი ღელავდა, ქშინავდა.

დედოფლის დავალების აღმასრულებელი არ ჩანდა. მაგრამ უცბად გუნდიდამ გამოვიდა ვიღაც შვენიერი ჭაბუკი. ფიცხლავ თავი დაუკრა თამარ მეფეს, დაეშვა გორისიდამ და გადახტა მორევში, მძლავრი მკლავები და ფეხები შეათამაშა და მარდად გასცურა. მიუახლოვდა ბორცვის ნაპირს, მიმინო ხელთ იგდო და მღელვარებასვე თავი მისცა. აგერ გმირულად მოხოპავს, მოდის, აგერ კიდევ მოაწია აქეთ ნაპირამდე. ცოტალა უკლია, ხმელს დაადგას ფეხი. თამარმა გაიფიქრა: „პირობა დავუდე, რასაც მთხოვ, აგისრულებო, ხელი რომ მთხოვოს!“ შეაჟრჟოლა. გულში შეევედრა ღმერთს: „თუ აგეთი განზრახვით მოჰყავს მიმინო, ღმერთო, დალუპეო და მორევს მიეციო.“ ბრძანა და წყალმა ჩასძირა გმირი ჭაბუკი. ინანა თამარმა და ცოდვის მოსახდელად ეს კეთილი საქმე ჰქმნა: ტბა-მორევი, რომელიც ყოველწლივ რამდენიმე კაცს ახრჩობდა, ჩაუშო მტკვრის კალაპოტში და დასწკრიტა. თვით ბორცვზედაც ააგო მაგარი გორის-ციხე.

3. ერის სულით ჩაესახაო თამარს ნაყოფი.

(გადმოცემიდან „ირმის გაზრდილი“)

ჟინვანში, ამ მშვენიერ და ჰაეროვან ქალაქში, ნეტარებად
დაო თამარი, ჯერ ისევ ქალწული, ტურფა და ნარნარი.
ყოველდღე საყდარში დაიარებოდაო და ისეთი მადლმოსილი
და წმიდა იყო, რომ სიარულის დროს ფეხს არ აკარებდაო
ნიადაგს, ჰაერ-ჰაერ მსვლელობდაო. მხოლოდ ამ წმინდა და
ბრძენ ხელმწიფეს შვილი არ ჰყვანდაო, და რადგან თვითო-
ნაც გვარში ობლად ობოლი იყო, მის შემდეგ სამეფოს
უმეფოდ დარჩენა მოელოდა. ეს აწუხებდათ ყველას, დიდსა
და პატარას, მთელს სახელმწიფოს. თვით მეფეს კი ქმრის
შერთვა არ სწადდა და ზენაარისაგანაც ჩვენებით ნაუწყები ჰქონ-
და, თუ მამაკაცი მოგეკარა, სიწმიდე მიგელებისო. შეიყარნენ
სახელმწიფოს თავი კაცები გადასაწყვეტად კითხვისა: რა
იღონონ, რომ მათს სათაყვანო მეფეს შვილი მიეცეს. იბჭეს,
აილეს-დაილეს და ეს გადასწყვიტეს:

– სახელმწიფო საჭიროება მოითხოვს, მეფემ შეირთოს
ქმარი და ამას დაამტკიცებს თვით ღვთის სამართალი, რომე-
ლი ღაღადებს: „და იყოს იგი ვითარცა ხე დანერგული თა-
ნაწარსადინელსა წყალთასა, რომელმან გამოსცის ნაყოფი მისი
ჟამსა თვისსა და ფურცელნი მისნი არა დასცვივებს, და ყო-
ველივე, რაცა ყოს, წარემართენ მას" (ფს. 1).

გადასწყვიტეს, მაგრამ გადაწყვეტილების მოხსენება მე-
ფისთვის ვერც ერთმა ვერ იკისრა. ეგ დავავალოთო იმ სული
წმიდით შემოსილ ბერს, რომელიც განდევილად მოღვაწეობ-
სო სტეფან-წმინდის გამოქვაბულებში და თამარივით, სიწმი-
დის გამო, ჰაერ-ჰაერ დადისო.

ერთ საღამოს ბერი ეწვია თამარს, მოწლედ დალოცა და ჯვარი გადასახა. მეფე ხელზე ეამბორა მთიდან ჩამოსულ ასწლოვან მოხუცს, თან მოწიწებით მოიკითხა და უჩვეულებრივო წვევის მიზეზი ჰკითხა. მან ხელმწიფეს მიაართვა ეტრატო, რომელზედაც დაწერილი იყო დიდებულთ გადაწყვეტილება. ამოიკითხა-რა მეფემ ფსალმუნის სიტყვები ნაყოფიერ და უნაყოფო ხის შესახებ, მყის იგრძნო დაორსულება, და მორცხვობის აღმური გადაეფინა სახიერებაზე. წმიდა ბერიც მიუხვდა, და რახან მისი მოციქულობის ჰაზრი უკვე დაგვირგვინებულ იყო, თაყვან-სცა და თავის გამოქვაბულისკენ გასწია.

შეწუხდა ძალიან მეფე ქალი. ეს რა მომივიდა, როგორ და ვერგენო ხალხს, როგორ ვიმართლო თავი წინაშე ღვთისა, რომელსაც ქალწულობის აღთქმა მივეციო. ჩაწვა ლოგინში და თავი მისცა მრავალგვარ დუმბილ-გონებას, და ბოლოს ტკბილად ჩაეძინა. ძილში გამოეცხადა ბრწყინვალე ფრთოსანი ვარსკვლავი და მოახსენ:

– მიდგომილ ხარ ერის შენის სულის მობერვით.

ჰშობ ძესა, რომელსა აღზრდის ნუკრის დედა. ხმა ერისა ხმა ღვთისა არს და ამიტომ შვილის გაჩენით ქალწულობა არ მიგელემა.

ფრთოსანი ვარსკვლავი გასრიალდა, ცის ტატნობს გადასცილდა...

რომ გაიღვიძა, გათენებულიყო კიდევ. გონების თვალი გადაავლო სიზმრად ნახულს და მოინდომა შეემოწმებინა: ნა-

ხული უბრალო მოჩვენება იყო, თუ ღვთიური სინამდვილე. გადაიცვა ძოწეული, ოქრონემსული ქოშები ჩაიცვა და გაიარა, რომ ელოცნა ყოვლად წმიდა ქალწულის წინ. ნახა, მაღლი სრულიად არ მოჰკლებია, ფეხს ძველებურადვე ნიადაგს არ აკარებს, ისევ ჰაერ-ჰაერ მჩატედ მსვლელობს. დავარდა ხატის წინ და მხურვალედ ილოცა. შემდეგ ცისკრის მოსასმენადაც წაბრძანდა დ ამ გამოსვლამაც შეამოწმა, რომ კვლავინდელი სიწმინდე არ მოჰკლებოდა.

ცხრა თვეზე ეყოლა ვაჟი, დაბადებითვე მსგავსი ბრწყინვალე ვარსკვლავისა, ერი ცოტა არ ახარა მის დაბადებამ, ეკლესიებმა ცოტა წირვები არ გადიხადეს მის ასალორძინებლად. წლის განმავლობაში შვება, ლხენა არ დალეულა სასახლეში, არც მთელს სამეფოში.

ყრმას უკვე გამოევლო სიჩჩოების ხანა, უკვე ფეხი აედგა, რომ გადიამ ჟინგნის სამეფო ბაღში წაიყვანა სასეირნოდ ხეივნების ბოლოს ფართე ჯურღმული იყო და იქ ამოჩუხჩუხებდა ცივი ანკარა წვარო. გადიამ ყრმა ზევით დასტოვა და თვითონ ჩავიდა, რომ წყაროდამ დაელია. წუთიც არ გასულა, რომ წყურვილი მოიკლა და ამოირბინა, მაგრამ ელდა ეცა, – აღარსად იყო მეფე-ყმაწვილი. ეძახა, ეძება, გადასინჯა ყოველი ბუჩქი და ხის ძირი, მაგრამ არსაიდამ ჩქამი არ მოესმა. ამასობაში მოიჭრნენ სასახლიდამა თუ მთელი ქალაქიდამ ყველანი. შეიქმნა ერთი ორონტრიალი, ზათქი, შიში-ვიში, სულ ამაოდ: მიწამ პირი ქმნა და ჩაყლაპა ტახტის მემკვიდრე, თუ მზემ მაღლა აიტაცა, ვერა გაიგეს-რა. დამმარებული თა-

მარ მეფე დაბრუნდა შინ და სამეფოსთან ერთად იწყო გლოვა.

გადიოდნენ დღეები და თვეები. დაკარგულს ეძებდა ხალხი ტყესა და ღრეში, მაგრამ სანუგეშო ამბავი არავის მოჰქონდა. თამარი კი მაინც ჰსასოებდა, რომ მისი საყვარელი შვილი დაღუპული არ იყო, და ამ სასოებას უორკვეცებდა ის ხმა, რომელმაც სიზმარში გაანდო შენს ნაშობს ნუკრის დედა გაზრდისო.

წელიწადი მიწურული იყო, რომ თვით თამარი თავის დიდებულებით წაბრძანდა ყრმის საძებნელად. მოიარეს ერთი ტყე, მოვლ-მოჩხრიკეს მეორე და შევიდნენ მესამეში. მამაკაცი და ყველანი კი მონადირენი იყვნენ და გზა-გზა ბევრ ნადირს ხოცავდნენ. თამარსაც თან ახლდა კარის მონადირე განთქმული ვაშკაცობით. იარეს საკმაოდ ამ ტყეში. უცბად თამარის მხლებელმა მონადირემ ირემს თვალი მოჰკრა შორს და მყის მოიმარჯვა შვილდ-ისარი. ის იყო უნდა ეტყორცნა, რომ თამარმა აუკრა: მის თვალმა კარგად გაარჩია, რომ დედა ირემს სწოვდა მოჩიტებული ყმაწვილი. თამარს ფეხი ჩაეკეცა და გული წაუვიდა. ვიდრე მას გამოაბრუნებდა მხლებლის მიერ პკურებული მთის წყაროს ცივი წყალი, შორი-ახლო მავალებმა მოჰგვარეს შველიც და ყრმაც. საყვირის დაყვირებამ შემოჰკრიბა ყველანი. სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა. დაბრუნდნენ შინ. ყრმის მაწოებელი ირემიც მოჰყვებოდათ სრულიად უშიშრად, როგორც ერთი რამ შინაური.

მეფემ შვილი გადასცა დიდებულებს აღსაზრდელად, ხოლო დედა-ირემი დააბინავა თავის წალკოტში, და გასცა ბრძა-

ნება: „ჩემის მეფობის დასასრულამდე ჩემს სამეფოში არა კაცს არ შეეძლოს ირემზე ნადირობა და ირმის მოკვლა“.

გადმოცემა იმასაც განმარტავს, როგორ მიიჩქმალა ჩრვილი ყრმა სამეფო წალკოტიდამ: იგი იქიდან გაიტაცაო და ტყეში გადააგდოვო ერთმა სასიძოთაგანმა, რომელსაც გამეტებით სურდაო თამარის ცოლად შერთვა, მაგრამ იმედი გაუცრუვდაო და ჯავრის ამოსაყრელად ამ უდიერ ზომას მიჰმართავო, ხოლო მერე თვითონვე შეინანა და თავი მოიკლაო.

4. დატირება კუბოში მდებარე თამარისა.

(იოანე ბატონიშვილის ხელნაწერიდამ*)

გარდაიცვალა დიდი მეფე ღირსი ხსოვნის თამარ გმირად. ტფილისს იქმნა შეჭირვება არა ლხინი, გარნა პირად. შექმნეს გლოვა საშინელი, იცეს თავსა დანა-პირად. გახდა ამბავი ყოველს საქართველოს. შემოკრბნენ სრულიად იმერნი, ამერნი, ლეკნი, ოსნი, ჩერქეზნი. იწყეს ყოველთა ტირილი, რიგით შევიდიან სრასა და ზოგნი ტირიან გარეა. იწყეს პირველად ტირილი ქართლელთა ენა-წყლიანთა, ჩარიგებითა ჩოქებით.,

*) საქართ. ძველი დროის თავგადასავალი გამოც. დ. ლამბაშიძისა: ქუთაისი 1897.

მერე მოვიდნენ იმერნი ძველ ჩვეულების გვართა: მარცხნივ და მარჯვნივ თავადნი, ჩოქი ჰქნეს მორიგებითა, წინ აზნაურ-

თა კრებულნი; ტირიან ხმით შესაზარითა, კანდელაკ-მგალო-
ბელნი და უტევენ მოთქმას ზარითა. მოსთქმენ: „მეფეო კე-
თილო, ტკბილად მშობელო ერთაო, სად წახველ იმერთ დი-
დეზავ, მოწყალე ყმათა ბერთაო, აწ რას გვიპირებ, რას გვი-
ზამ მონათა ყმათა შენთაო!..ვაჲ თუ შენს უკან უცხო თესლთ
მახვილი გვცენ მსობელნი!“ იმერნი ადგნენ, გაბრუნდნენ ტი-
რილ თავ-პირის ცემითა. ჩოქით მოვიდნენ მესხ-კლარჯნი,
თაყვანი სცეს, მოსთქვეს ზარითა: ზე მპყრობელო ხელმწი-
ფეო, ბაგე ვით შენი დადუმდეს! შენთა მონათა ხმა გვიყავ,
მტერთ ბრძოლა გაგვიადვილდეს... შენს უკან ვიქმნათ საწ-
ყალნი, ვსტიროდეთ ამას ზედიზედაო“... შევიდნენ კახნი მე-
ფის პალატს, სად კუბო იყო დებული, ოქრო-ვერცხლით შემ-
კული, თვალმარგალიტით ვსებული. კუბო ოქროსა ტახტსა
ზედან ზედ იყო დადგინებული. როს კახთ იხილეს, ჩოქი
ქმნეს, მოსთქვეს: შენთა ყმათადმი დიდებავ და მათო ნებიერო,
მხნეო, ძლიერო, მოწყალე, ბრძენ ჭკუით, მეცნიერო, რად
არ მოგვიგებ პასუხსა, შენ ძლიერო ზეციერო! ზე თამარ მე-
ფეო, ისმინე, მართლობის ბურჯსა ასულო, მხნეო, ობოლთა
გამზრდელო! არ ისმის შენი ხმა ტკბილი, გმირო ცისკიდეს
გასულო!.. მოდგნენ თუმ-ფშავ-ხევსირნი. როს განიცადეს კუ-
ბო ოქროს ტახტსა დებული, შეჰბლავლეს: „რა არს ესა, რა
არს? იქნება მეფე ძილად წევს... იყავით დაწყნარებული, ნურ-
ვინ ყაყანებთ, დაჩუმდით... რად არ ასდგები, ბატონო, შენ
არ ხარ ჩვეულ ძილისა, ამ სიგრძედ შენი ტახტს წოლა ჩვენ
არ გვახსოვს გმირისა, მოვსულვართ შენნი ერთგულნი, არ

მხსოვნი შენგან ძვირისა!.. თუ მოსულა მტერი ვინმე, ადე,
გვიყავ მოუბრობა, ჩვენ შევებათ, მათ ვერ გვიყონ ჩვენთა
მკლავთა დაცაზრობა! რაზედ გვიწყრები, ხელმწიფევ გმირო
და გმირთა შობილო! არ გაგვიძღვები თათრებზე?.. ვცეთ
მტერთა ხმალი ლესილი, იდონ მალამო სალბილო! აწ ვგრძე-
ნით ცოცხალ აღარ ხარ, აღარც გიყვარვართ ყმანია! რად
დაუტევე ეს ტურფა სახლი მეფეთა! გვითხარ, ვის მიგვეც ერთ-
გულნი, ვის უდგას შენი ხმანია! ამდროს შეგვმართე ღალატი,
ჩვენ ვართ ომისთვის მზანია". მოიხადეს ქუდები, შემოიხსნეს
იარაღი, იწყეს მოთქმა საშინელი... შემდეგ მოსთქმიდიან ხმასა
მთიულნი ფანდურით: საწყლად ტირიან: ვაჲ, ჩვენო ძმანო, ხევ-
სურნო ციხისა ამღებნო, აწ ვინა გვიყოს თამარის მაგიერობა!..
ღმერთო, რად წაგვართვი მეფე, ჩვენი მოწყალე ხელმწიფე,
ვაშკაცი ჩვენი მეფეო... მშვიდობით თუშთა იმედო, მშვიდო-
ბით ფშაველთ მოყვარე, მშვიდობით ხევსურთ საუნჯე, მშვი-
დობით არაგველთ სძალო, მშვიდობით ერთობლივ გიორ-
გიელთა მეცხვარ-მწყემსთ წინამძღვარო... ფანდურზე ლექსით
მისტროდნენ.

თამარ მეფის ანდერძი. *)

ანდერძი ნახეს მეფისა

თამარის დატოვებული:

ჰქმენითო სამნი კუბონი

თვალ-ოქროთ გამშვენებული,

ერთი დამარხეთ მცხეთასა,

ერთი ვარძიას დებული,
მე დამმარხეთო გელათში,
არ მყონ თათართა ვნებული.

სულთან ნუქარდინს ჯავრი შჭირდა თამარისა, შემოსთვალა:

ოდეს მოკვდება მეფეო,
ქართველთა წინამძღვარია,
მაშინ წავალო: სულტნმა
ვაოხრო ქართველთ მზღვარია!
სადაც დამარხვენ მეფესა,
უქმნა მის საფლავს ძვრანია,

*) ნუსხა იხ. წიგნაკში: „საქართველოს“ ძველი დროის თავგადა-
სავალი, გამოც. დეკ. ღამბაშიძისა. ქუთაისი 1897.

ცოცხალს ვერ ვუყავ რაც მწადდა,
მკვდარსა ვყოფ შენასვარია!
მოესმა ესე ამბავი
მეფეს ცოცხალსვე სვიანსა.
თვითცა ჰხედავდა შვილსა
თვისებ ვერა განგებინსა:
„ჩემს უკან თუ სულტანსა
ომი ვერ უქმნან ხლმინსა!
იქმნება ბილწმან რაც უთქვამს,
მიქმნას მე გვირგვინიანსა!“
ამას ფიქრითა უბრძანა

მათ კუბოთ გაკეთებანი:
„საშს ალაგს დაჰვალთ შორი-შორ,
ვერ მიქმნან ცეცხლის გზებანი!"
მეის ადასრულეს ბრძანება
და ჰყვეს მეფისა ნებანი:
ერთი მუნ დაფლეს, ერთი მუნ:
მტერთ ვერ ქმნან შეფის ძებნანი!"
თვით დაეწერა მეფესა
თვისის ხელითა ნაწერი,
აქ ქვანი პირქვე დასდევით,
საფლავს ვერ ნახონ ნაწერი.

თამარ მეფის თქმული (იქვე, 195):

როს ნაჭარმაგევს მეფენი
შვიდნივე პურად დამესხნეს,
ყიზილბაშ, ოსმალს-არაზნი
საზღვართა გარეთ გამეხსნეს,
ხაზართა თევზნი ბევრ რაგნი
ივერთა წყალში შთამესხნეს,
ამ საქმისა ხელქმნელსა
აწ მკლავნი გულსა დამესხნეს.

1. თამარ მეფე სახალხო პოეზიაში.

საქართველოს დედოფალი,
დედა ქართლისა თამარი,
სიმშვენიერით მოსილი,
ამომავალი მზის დარი,
დავით სოსლანის მეუღლე,
რომელს უმშვენა მან მხარი, –
დიდუბეში იქორწინა,
სადაც რომ საყდარი არი,
ნადიმობა გაუმართა,
მოიწვია თვისი ჯარი:
ასი სული ცხვარი დაკლა
და ორასი ნიშა ხარი,
ლურჯი სუფრა გაუმალა
იქნებოდა ასი მხარი,
ქვრივ-ობლებსა უწყალობა
ოქრო, ვერცხლი დიდი, ძალი.

ბ .

- ა. თამარ მეფე და ხონთქარი
მაღალმა ღმერთმა წაჰკიდა. ..
ზღვაში ჩაუშო ხომალდი,
ზედ აღმასები დაჰკიდა,
ზედ დასხა ქართველთ ლაშქარი,
მრავალს წყალობას დაჰპირდა.
- ბ. თამარ დედოფალი მივხვ
ქებული კიდის კიდემდე

ზღვაში ჩავუშვი ხომალდი,
ხმელეთი ჩემსკენ, მოდგევი
არზრუმსა დავსდევ ბეგარა,
ისპაანს ხარჯი ავიღე.

ამდენის საქმის მოქმედმან
ცხრა ადლი ტილო წავიღე.

გ. უბისს ავაგე საყდარი,
უწყლოსხ წყალი ვადინე,
ისპაანს დავსდევ ბეგარა,
სტამბოლს ხარაჯი ავიღე,
თეთრს ზღვაში რკინა ჩავაგდე,
ხმელეთი ჩემსკენ მოვიგდე.
ცხრა ადლი ტილო წავიღე.

გ. (სვანურიდამ).

თამარ დედოფალ შობრძანდა.
თხემს ეხურა ზუჩი,
ყურებს ჰქონდა საყურე,
თვალეზი ჰქონდა იაკინთის,
კბილები ჰქონდა ბრწყინვალე,
ყელზე ება იაშმი,
გარე ეცვა აბჯარი,
შიგნით – ატლასი,
მხრებზე სამხრეები,
წვივებს საწვივეები,
ფეხთ ემოსა წულეები,

ცხენს იჯდა ქვიშა-ფერს,
უნაგირი მოჭედლილი,
მყარისა ოქროსი,
სამუედ ჰქონდაკაპარი,
აღვირად ოქროს ჯაჭვი,
საგულედ ოქროს ბუმტები.

თამარ მეფე სამეგრელოში *)

ძლევამოსილი თამარ მეფე ერთხელ სამეგრელოს ივლი-
და. სოფ. ჯვარიდან დაბრუნებული, მოსასვენებლად დაბინავ-
და ეხლანდელ ჭალენჯიხას ახლოს. მეფის მხლებელთა შო-
რის ერთ ღვთისმოყვარე დიაკვანი ერია, – გვარად თვალთვა-
ძე. მოსვენების შემდეგ დედოფალი და მისი ამაღა წასასვლე-
ლად რომ მოემზადნენ, დიაკვნის ჯორი ვერ იპოვნეს. დიდ-
ხანს ეძებეს; თამარ მეფე დაბრუნებას ჩქარობდა სამეფო საქ-
მეების გამო, ჯორის უნახაობას ღვთის რისხვას აწერდა. ამ
დროს მათხოვარი შემოვიდა. თამარს, ჩვეულებისამებრ, უნ-
დოდა დაესაჩუქრებია, მაგრამ გლახა კრძალვით წადგა მეფის
წინაშე და მოახსენა: „ჯორი, რომელსაც თქვენი მხლებლები
დაეძებენ, „ჭე დიხა (მიწა)" „ჭე წყარი (წყალი)" რომ არის,
იქ მოვს, ვიცანი, აქაური არ იყო, და მივხვდი, თქვენს
მხლებლებს ეკუთნოდა; მინდოდა გამომერეკა, მაგრამ ჯორი
ადგილიდან ვერ დავძარიო. თამარ მეფემ მაშინვე გაგზავნა
ჯორის მოსაყვანად კაცები, მაგრამ ისინიც ხელ ცარიელნი

დაბრუნდნენ. მეფემ ბრძანა, ეს ნამდვილი სასწაულია. წაბ-
ძანდა თითონ, დაასო ჯვარი იმ ადგილას, სადაც ჯორი
სმოვდა; უბრძანა დიაკვანს თვალთვამეს: აქ დარჩი და ოსტა-
ტების მოსვლას დაუცადეო. შემდეგში აქ ეკლესია აეშენებინა,
დიაკვანი თვალთვამე ღვდღად აკურთხებინა და უბძანა
ქრისტიანობის განმტკიცებისათვის იშრომე და იღვაწეო.

ხალხის თქმულობით, ეს ტაძარი პირველი იყო იმ კუთ-
ხეში და დიაკვანის შთამომავლობა სულ მღვდლები და
დიაკვნები იყვნენ. მართლაც, ამ გვარში ყოველი ოჯახი
დღემდე ცდილობს შვილიდამ შვილიშვილამდე ერთი მღვდელი
მაინც გამოზარდონ და ამითი თამარ მეფის მიერ რვაას წლის
წინათ ნაბრძანევი დღესაც წმიდაც აასრულონ.

*)იხ. „საქართველო“ 1917 №13, ჩაწერ. მარიამ ფუ-

მათხოვრის ნათქვამი „ჭე დიხა“ და „ჭე წყარი“ შემდეგ-
ში გადიქცა „ჭე-დიხათ“, რაკი ეკლესია ააშენეს და მისი გა-
ლავანი ძველებურ ციხეს ჰგავდა. ციხე კი მეგრულად ნიშ-
ნავს „ჯიხას“, ასე რომ „ჭე დიხას (მიწა)“ მაგივრად მეგრე-
ლებმა სთქვეს: „ჭე ჯიხა“. ტაძარი გადაჰყურებს ჭალებს,
სადაც იშლება მდინარე „ჭე-წყარი“ და უთუოდ ამით აიხსნე-
ბაო, რომ თანდათან „ჭე-ჯიხას“ მაგიერ ამ სოფელს სამუ-
დამოდ დაერქვა სახელი „ჭალენჯიხა“, ე. ი. ჭალები და ციხე.
მართლაც, საამო სანახავია აქაური დაფენილი ჭალები და ზე-
მოდან ამაყად გადმომყურალი ძველი ციხე-ტაძარი, ანუ მე-

გრულად ჯიხა.

3. თამარ მეფე მგოსნების დახასიათებით.

ა. იოანე შავთელი (XII საუკ. მწ.)

ა. შემოკრბით, ბრძენო, ათინელთ ძენო,
თამარს ვაქებდეთ მეფედ ცხებულსა,
კრიტს, ალაბს, მადრიბს, ეგვიპტეს, მაშრიყს,
ჩინეთ ჩინეთსა, თარშის ქებულსა!
მე ადამისა მსგავსად ამისი
ვისცა ეხილვონ, მამცნონ, სად არი?
ღმერთმან სამოთხით მოგვცა სამოთხით
ეთერ ბრწყინვალე მზეებერ სადარი.
აღმოსავლეთით და დასავლეთით
სამხრით ჩრდილომდის ჰჰოონ, სად არი
ზესკნელს ქვესკნელით და გარესკნელით
უკანასკნელით უფსკრულ სადარი?..

ბ. შესამოსელნი, შესამკობელნი
გმოსიან ტანსა ოქრო-ნემსულნი,
გვირგვინ-სკიპტრანი, ბისოს-მიტრანი
ძოწეულით თანაშექსულნი.
გაქვს-და პორფირთა, შთაცმა პოდირთა,
სამარაგდონი ერთგან ექსულნი
დიადიმითა დიადი მითა
ზეგარდმო გაქვს წმიდად ექსულნი.

- გ. გვირგვინოსანსა, პორფიროსანსა
უხდების პერობა სკიპტრისა ხელსა
ჟამი დილისა განასდილისა
გაბრწყინებულ ჰყოფს წყვდიადასა ბნელსა...
მე თუ კვლავ გაქო, ვიცი კვლავ გაქო
სხივთა ნათელი გვამსა უხრწნელსა.
- დ. წყლად გთქვა ნილოსად უსასყიდლოსად,
სამოთხით ჩვენდა ქანდაკებულად.
ოქროდ ოფასად ძნიად საფასად,
ყოვლად ყოვლითურთ ბიწ-შეუხებლად;
თვალად აღმასად – გავნოს აღმა სად! –
საფუძველ ზღუდედ წახნაგებულად.
- ე. ეგრედ ინახის შორით ინახის
ვით მზე სამყაროს მანათობელი,
მთვარის მშვენებით, ცისკრის მთენებით
სხივ-მკრთოლვარებით მკამკამებელი,
ედემს დარგული სამოთხის ვარდი,
ციერთ უმაღლე ქვეყნის მპყრობელი
გვამცნებს სრულებით ღვთისა სრულებით
ჩვენთვის მარტივად სჯულისმდებელი.
- ვ. მზე მთოვართა, ცა – ვარსკვლავითა
შუქნი მიუხვამ მის ელვისათა.
მამის ძედ არი სამგზის ნეტარი
მეტრფე საქმეთა სახელისათა:
თვით ბჭეთა ბჭედი მტკიცე ბეჭედი,

მეწდე სიტყვათა სიმართლისათა.

ერთა შემცველი, მტერთა შემწველი,

თანად შიშითა სასჯელისათა.

ზ. ალვისხე ტანი მსგავსად შემტანი
აქვს კოწოლ დაყრით კვიპიროზისა
დასწვავს სრულობით ჯავარ სრულობით
მზეთა საკმილად ეშვი ეგზისა

ც. ვარდო ფურჩვილო ცვრით განზანილო,
ნერგო სვიანო დავითიანო!
ვინ კისკასია, სუნნელ კასია!
ბალასნად კმოლავ და ვით იანო!

თ. ტურფად შვენება, გამოჩვენება
თქვენი დააჭნობს ყოველთ ყვავილთა.
გიკმობ ენა მით „სწავლის ე ნამით
წყლად წყაროდ მრწყველად ბორცვთა და ველთა.
ახალო რომო, შენთქვის თქვეს, რომო
უფროს იქმნესო მყოფთა ყოველთა.
ვნატრი ელადსა, თვით მას გელათსა,
სად რომ დაჰკრძალვენ წმიდათ სხეულთა.

ჩახრუხაძე (XII საუკ. მწერალი).

ა. თამარ-წყნარი შესაწყნარი,
ხმა-ნარნარი, პირ-მცინარი
მზე მცინარი საჩინარი,
წყალი მქნარი მომდინარი.
მისთვის ქნარი, რა არს ქნარი,

არსით მთქნარი უჩინარი,
ვარდ-შაბნარი შამბ-მალნარი,
ლაწვ მწყაზარი შუქ-მფინარი!

- ბ. გხმობ, თამარ, მზესა უმზესად ზესა
მით, რომელ უცხო ხარ სახილველი!
უკლებლად სათნი, გცისკრობენ ღაწვნი,
გტურფობს მოხედვა, ბროლ-ვარდობს ყელი
გაქვს არსთა წყალი – თვით მე გეწყალი, –
მშვიდი და წრფელი მოსახვეჭალი;
განცვიფრდეს არსნი ხმამალა მზახნი
ამას იტყვიან: „ჰე საკვირველი!
„თუ არს მთოვარე, რად მზეობს არე,
რად არაოდეს შეიქმნა ბნელი?
ანუ თუ ელობს, რად დანთქმა გვდებობს?

გ. შოთა რუსთაველი (XII საუკ. მწერალი).

თამარს ვაქებდეთ მეფესა...
მიბრძანეს მათდა საქებრად
თქმა ლექსებისა ტკბილისა:
ქება წარბთა და წამწამთა,
თმათა და ბაგე, კბილისა,
მით მიჯრით მიწყობილისა

დ. არჩილ მეფე (XVII საუკ. მწერალი).

როს თამარ დიდი ხელმწიფე
სულ ხმელთა პირსა ნათობდა,
სხვათა მნათობთა უმჯობე

მზესა მით ეკამათოდა,
ბროლ-შინა ერთათ შეთხზნილი
გარშემ გიშერი სათოდა,
მძლეველი შორეთ მეფეთა,
დამამხოველი მათოდა, –

იმხედრა ჰუნეს მეფეთას,
აღვირი იპყრა ძლიერად,
მან ტახტი ხელმწიფობისა
შეუმკო ხმად მის მიერად,
გაბრწყინებული გაჰშვენდა
სფერო უღრუბლო აერად,
დაიპყრა შვიდი სამეფო
ლიხ ამერთურთ იმერად,

თორმეტს წელიწადს სიბრძნითა
საშეფოს გაარიგებდა:
ურჩს შეიპყრობდა ერთგულთა
სვე-ბედით აამაღლებდა,
სარდლებს უჩენდა ლაშქართა,
ერთს ამირ-სპასალარებდა,
მშვიდი მშვიდთ პატივს უპყრობდა,
ამაყთა დაადაბლებდა.

მოესთლო ქება სამოთხის,
სურნელთა სურნელობანი,
მას მოეფუტკრა ვარდისა
დაცვარულ მობუტკობანი,

მცენარეობა ყვავილთა,
ასფოთელ ნარგისობანი.
ივლიოს ველის შვენება,
სიტურფე, ნამორფებანი.
აჩინა ყოვლი მოხელე,
მის მის პატივსა უპყრობდა
წინმდგომობისა პატივი
ვის ჰქონდა, ვინ წაუსწრობდა,
ამპარტავანთა ღრუბელი
გაჰქარდა, ველარ ავდრობდა
აწცა ისმინე სამზღვარი
საით სადამდი იპყრობდა:

პონტოს ზღვით გურგენის ზღვამდი,
სპერიდგან დარუბანდამდის
ყოვლი კავკასნი, – იმერნი
ამერნი, – ხაზარეთამდის,
მთით გელაქუნით ჩრდილოთ კერძ
მპყრობელი სულ ყივჩაყამდის.
ვაის-ვაება მომირთე
უმისოდ სული ამომდის!

ე. ანტონ კათალიკოზი (XVIII საუკ.)

ქალი მამრთა წილ, მცნეთა მშობელთა დიდთა
ნაცულ საყდრის მპყრობ, არ ბედნიერობა არს,
მაგრამ დავითის თუ სადმე არა ნაკლ
გამოჩნდეს ქალი ყოველსა შინა საქმეს

კეთილ შემთხუფვა ვინა ზევდების აქა.

ასულთა შორის დავითიანთა თამარი

სოლომონითნი მსგავსებანი ყოველნი

ყოვლისფერნა: მამრთ წარემატა მდედრი,

შუწნიერ ქმნილი შინაგნით და გარეგნით

ქრისტეს თვისება ქრისტებრივ ამკო მაღლით.

სოლომონითი სიბრძნე აქა ჰპოვო შენ

მისებრ სიმდიდრე სიბრძნის ნაყოფნი მისნი

ქრისტეებრ მაღლი, ცხებულება უფლისა,

შუწნიერება გონების მუდამ მზობა

პირუჭლთა თვისთა უმეტესი განბრძნობა.

იტყვიან ძველად სემირამიდას ვისმე

მეფასა ვისმე ცოლსა ნინის მეფისას,

კვიროსის უმძლევს ალექსანდრეს უდიდესს,

პროკონტოს კიდით მმფლობს კიდედ ინდიას,

შუწნიერ მდიდარს, უმდიდრეს ძლიერებით,

არამედ სხუას ვისმე მდედრსა ესგუარ დიდებით

ცოლსა ქსერქსისა, დედასა არტაქსერქსისასა,

ხოლო მცირისა კუალად კვიროსისსა

კვიროს დიდისა საყდრისა დედოფალსა

შვილთა მბრძანებსა ნებისაებრი თვისისა,

კუალად ეგვიპტის მეფასა კლეოპატრას,

მოხსენებულსა იოსიპოსის მიერ,

ძალითა დიდსა, წინააღმდეგომთა მძლესა;

კუალად კესარის დედასა ანტონიას

გაიოსისსა სარაცხსა თქმულთა თანა, –
ესენი, რაცა ჰმუწნის ქმულთა მსახურთა,
ესგუარნი იყუნენ: ოდენ კუალეზრ ნაცხადნი:
გუშინ ჩნდენ და დღეს განქარდენ, დასცხრენ ყოფით,
მაგრა თამარის საქმენი სჩანან ღუთის შორის,
ხოლო ნიადაგ განგრძელდეს უცუალებელ:
არა დავიწყდეს გარემემოთა ჩუწნთა,
ზრძენთა ბერძენთა, სომეხთა, სირთა, სპარსთა;
დიდება მისი სადიდებელი ღვთისა,
ხოლო ქართუწლთად არ სამართალ არ ხსოვნა.
საქმეთა ბრძნისა მეფეის თამარისთა.

ესე ემსგავსა მარიამს, დასა მოსესს,
დებორას კუალად, ივდიოს, ესთერს და სხუას
კეცის ჭურითა მომკულელს აბიმელექის,
ანნას ლოცვითა თუთისადმი აღმვლენელსა
სხუას კუალად მხილუწლს ანნას ანგელოსასას.

მარიამს, რომელ მოსცა ღმერთმან ერსა მძღუან
დებორას, რომელ ამან სხუა ვინ სისარა
ლაშქრითა დასცა ნუქარდინ ლოცვითარე
იალ იქმნა, რამეთუ მას მანაი
ჯუარი განმსჭუალა, აკვდინა, დასცა მძღაერი.

კუალად დებორებ მსჯელი რჩეულის ერის
იუდიითისებრ მხსნელი განსაცდელთაგან
ესთერებრ ძელსა უხილავის ამანის.
მოშმთეწლი, ხოლო ერთა დამცუწლი მათი,

ლოცვის აღმყვანი მომღე თხოვის სრულ-ყოფის.

კეცის ჭურითა ძლიერი აბიშელექ

ხალიფა დასცა მდედრმან მამრი ანაზდად,

ესე იგი არს არა-სწორ მეცნიერებით.

კეცის ჭურს შინას ღმრთივის მეცნიერებით

ეკლესიანი ამკუნა, ვვრცელა მეფობა.

ვ. გრიგოლ ორბელიანი (1803-1883).

ა. ვარსკვლავად გვინათს სახე ნათელი

თვალნი სიამის გამომაცენნი

სარო – ტანადი, ნაზად მრხეველი,

თითნი ნარნარად ბროლის ნათალნი!

ვითარცა ღმერთა შვენიერების,

ქველმოქმედების, სახიერების,

ვით ტრედი მადლის მშვიდი და წყნარი, –

ეგრეთ შვენებით მოვალს თამარი!

სხივ-ცისკროვანი მისი გვირგვინი

უპყრავს დიდებას და სათნოებას;

წინაშე მისსა ძლევა და მუზნი

განადიდებენ მისსა დიდებას!

მის დროშას მოსდევს დიდი ორბელი,

შოთა უკვდავი, ბრძენი ჭყონდიდი,

მხედართ-მთავარი დიდი მხარგრძელი

და გამრეკელი ლომებრ გულადი!

თამარის დროშა გაშალეს...

შეკრბა დიდუბეს ლაშქართ:

კახი ფარ-შუბით, **თუში** ხმლით.

ფშავ-ხევსურს ჰშვენის აბჯარი

მკლავით ძლიერით **ქართლელი**,

ვით ციხე ბურჯი მაგარი,

ოსი ფეხ-მარდი, **მთიული**

ბრძოლაში შეუპოვარი.

მესხი სწავლითა ქებული,

გმირი **იმერი** ზრდილობით

და მშვილდოსნობით აფხაზი,

გურულ-სვან-მეგრი მკვირცხლობით!

თამარი ლოცავს ჯვართა,

ჯარს ამხნევს გულის უხვობით;

გული მეფისა ზღვა არის,

უსაზღვრობა წყალობით.

გალაშქრდენ, მისწვდნენ კარნუსა,

ერთის შეტევით მილეწეს!

ლომებრ მისცვივდნენ სინოპსა,

მის ციხე ზღვაში გარდაგდეს;

განვლეს არეზი, თავრიზი,

ყაფლანქუ გარდაიარეს

და მტერი გაოხრებისა

ღვთის რისხვად ყაზმინს დასცეს!

ბ. თამარ მეფის სახე ბეთანიის ეკლესიაში.

შენს წმიდას სახეს,
შვენებით სავსეს,
სახიერებით განსხივებულსა,
ვუმზერ კრძალვითა,
თაყვან-ცემითა,
ცრემლ-მორეული გემთხვევი ფერხთა!
მიხარის, – გიმზერ,
ვწუხვარ და გიმზერ!
და ესრეთ მზერა მსურს სიკვდილამდე,
არ გამოვფხიზლდე,
რომ აღარ ვგრძნობდე
ჩემის სამშობლოს სულით დაცემას!
ყვავილოვანი
წალკოტი შენი
შენის დიდების სხივ-მოკლებული,
აღარა ჰშვენის,
აღარ გვიბრწყინვის,
შავ-დროთა ძალით ფერ წახდენილი!..
და ვით წასულსა
სიზმარსა ტკბილსა,
მზეს დიდებულად ჩასვენებულსა,
ვიგონებთ შენს დროს,
გული გვიმაგროს,
სრულად არ წავმწყდეთ ცის შემრისხავნი!..
ხნით დამაშვრალი

დაღონებული,

შენადვე, მეფევ, მოველ ვედრებით:

მოხედო ბედკრულს

შენს სატრფოს მამულს,

და ჯვარით შენით აკურთხო კვალად.

შენი ივერი

აღსდგეს ძლიერი

და დადგეს ერთად სხვათ ერთა შორის.

წმიდით საყდარით,

ენით მდიდარით

სწავლისა შუქით განათებული!

ზნე ამაღლებით,

ძლევის დიდებით,

სამშობლოს მიწის სიყვარულითა!

და გიგვიცოცხლდეს,

რომ კვლავ მოგვესმეს.

სიტყვა ქართული რუსთაველისა.

რომ განვიღვიძნეთ,

სულით განვახლდეთ,

და გაჰქრეს ბნელი უმეცრებისა!..

... მარამ ცად თვალნი

გაქვს მიქცეულნი

და მე ვეღარ მცნობ გულ შემუსვრილსა,

დამცირებულსა,

ხმა-მიღებულსა

ბედ დაკარგულის ივერიის ძეს!..

ექვით აღვსილსა,

უსასოდ ქმნილსა,

გულ-უიმედოს გაუხარებელს

... ვა თუ რაც წახდეს,

ველარა აღსდგეს,

ველარ აღყვავდეს ახლის შვენებით!?

და რაც დაეცა,

ის წარიტაცა

შავმან ყორანმან, ვით უმწე მსხვერპლი!?

... ჰე ცრუ სოფელო,

დაუნდობელო,

შენში კეთილი სად არს ფერ უცვლელ?..

დიდება ჩვენი

ცად სხივ-მიმფენი

ნუთუ ესლა გვაქვს – ვხედავ რასაცა?

დაყრუებულსა,

გზა-შეუვალსა

უდაბურს ტყეში ტამარს დარღვეულს.

სად სახე მეფის

დიდის თამარის

სჩანს ძველს კედელზე გამოხატულად!..

რ. ერისთავი (1876-1899)

გარდაიცვალა თამარი,

ჩაესვენა ქართლის მთვარე,

უბედურსა საქართველოს

დღე დაადგა დიახ მწარე:

ერი იგლოვდა შავ დღესა,
დასტიროდა დიდი, მდარე,
ავედრებდნენ იმის სულსა
და სდიოდათ ცრემლი ცხარე.

გაქრა მთიები მზე თამარ,

მთლათ საქართველოს მფლობელი,

„რკინის-პალოდგან“ შავშეთით

გურგანის ზღვამდე მყრობელი,

ერთგულთა ჯილდოს მიმცემი,
ურჩებთა დამამხოველი,
დედა და მეფე ქართველთა,
ლაშა-გიორგის მშობელი.

ქალ-ვაჟი დარჩა ნეტარსა,

მეტი არ ესვა შვილები

ლაშა-გიორგი, რუსუდან

ტურფანი, კვალად ზრდილები.

მათ დაუტევა მოყმენი
მასთანვე გამოზრდილები,
ერთგულნი, გამჭრიახენი
და ჭირში გამოცდილები.

სამეფო დარჩა ძლიერი,

კარგებთან დასადარია,

ეკლესიებით შემკული

იყო მთა და ბარია;

სასწავლებლებით ბრწყინვალეს

ჰყვანდა მრავალი ჯარია.

იმათთა მოპირდაპირეს

ერთხელც არ გაუხარია!..

ცხოვრებით, ქალაქებით

სამეფო იყო მკობილი,

ნავთსაყუდელნი გემებით,

ნავებით გამოწყობილი,

დიდება თამარ მეფისა

მეფეებს ჰქონდა ცნობილი:

ზოგნი აძლევდნენ ხარკებსა

და ზოგი იყო ძმობილი.